ДВАДЕСЕТ ДРУГА ДИВИЗИЈА НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ

Двадесет друга дивизија у нападу на четнике на Бабичкој гори и у Заплању

Завршна фаза формираша и учвршћиваша дивизија у југоисточној Србији били су почетком јула 1944. године, када су се главне снагг НОВЈ припремале у Санџаку, Црној Гори и источној Босни за продор у Србију.

Дивизије, формиране у јужној Србији, представљале су солидну основу на коју ће се ослонити главне снаге НОВЈ и оне ће знатно допринети шиховом успешном продору у Србију.

Разбијашем четничких јединица на Козјаку, Оруглици и Горшој Јабланици створени су повољни услови да се оне дотуку на Копаонику и у Жупи, по доласку оперативне групе дивизије.

Продором Двадесет треће дивизије, у источној Србији је створена нова слободна територија и услови за повезиваше са јединицама Црвене армије које ће ускоро преко Румуније стићи на нашу границу.

У то време се немачке снаге из Грчке припремају за повлачеше ради формираша источног фронта у Србији. Да би обезбедиле несметано извлачеше својих снага из Грчке долином Вардара и Мораве и да би се истовремено спречио прелазак оперативне групе дивизија из Црне Горе, Санџака и источне Босне у Србију, немачке снаге у Србији, са бугарским, четничким и албанским квислиншким јединицама предузи-

мају офанзиву која ће трајати кроз све летње месеце 1944. године.[1]

У оквиру планираних операција, управни командант Србије је почетком јула организовао топличко-јабланичку операцију у југоисточној Србији, да би уништио дивизије НОВЈ у рејону Јастрепца, Топлице и Јабланице и да на тај начин обезбеди комуникације моравском долином за извлачење својих снага из Грчке.

За извршење овог задатка Немци су ангажовали: 4. четничку групу јуришних корпуса, Расинско-топличку групу корпуса и 3. косовски корпус. Они су већ 4. јула нредузели напад на Двадесет прву дивизију на Копаонику. Поред четника, окупатор је ангажовао свој 5. полицијски пук, пет батаљона Српског добровољачког корпуса и 27. бугарску пешадијску дивизију. Офанзива је почела 6. јула 1944.[2]

Дивизије НОВЈ у југоисточној Србији налазиле су се у овим рејонима: Двадесет прва на Копаонику и у Жупи; Двадесет пета у Топлици и на Јастрепцу; Двадесет четврта у рејонима Пусте Реке, на Радану и у Поречу; Двадесет трећа у источној Србији и Двадесет друга са овојим двема (10. и 12) бригадама на Оруглици и у Поречу, а са једном (8) бригадом у Пчињи. Према томе, у захвату немачке офанзиве налазиле су се 4 дивизије без једне бригаде.

Главни штаб Србије[3] предузео је мере како би спречио непријатељу да постигне циљ. У вези с тим он је наредио Двадесет другој дивизији да са своје две бригаде и 11. бригадом Двадесет четврте дивизије пређе на десну обалу Јужне Мораве и нападне четничке

[1] Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, издање ВИИ ЈНА, Београд 1957. год. страна 7—18 и „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945". издање ВИИ ЈНА Београд 1958. страна 249—255, (у даљем тексту Ослободилачки рат стр. 249—255).

[2] Ову офанзиву су у почетку назвали „Тријумф", а завршена је под именом „Хилали". („Ослободилачки рат" страна 255—259 и „Завршне операције" страна 20—27).

[3] Почетком маја Главни штаб Србије први пут има начелника штаба и више чланова штаба.

снаге у захвату Јужне Мораве, Бабичке горе, Заплања и Власотинца.[4]

У овом периоду, у рејону Манојловца, Биљанице и Слатине налазила се јужноморавска група четничких корпуса, а у селима Конопници и Липовици, Власински корпус, а у Ступници и Сопотници Чегарски корпус.[5]

Штаб Двадесет друге дивизије, пошто је добио наређење, донео је одлуку о нападу на четнике у рејону Бабичке горе и Заплања, да би их обухватним маневром окружио, разбио и заробио како се не би извукли преко Суве планине. Основна замисао је била: снагама једне бригаде, дејством преко Конопнице, Липовице и Комарице у првој етапи набацити четничке снаге у Заплање, другом преко Биљанице, Јелашнице и Јашуње избити на Бабичку гору, а трећом бригадом на центру потиснути четнике према Заплању. У другој етапи је било предвиђено да једна бригада, преко Равне Дубраве и Вел. Крчимира, друга преко Дуге Пољане, избије у Сопотницу и тиме спречи повлачење четника према Сувој планини,[6] а трећа бригада да затвори обруч са друге стране, са Бабичке горе и Поповог гумна.

За припрему јединица Двадесет друге дивизије за скора дејства било је доста времена, те је по бригадама детаљно разрађиван план дејства. Када су припреме завршене и бригаде кренуле на полазне положаје или тамо већ биле (12. бр.), стигло је наређење Главног штаба Србије да се налад дивизије одложи за 24 часа. Када је наређење примљено, штаб дивизије био је у покрету од Барја ка Мирошевцу. Пошто радио-

[4] Зборник 1/9 док бр. 14.

[5] Према несигурним подацима, четничке снаге које је нападала Двадесет друга дивизија биле су јачине и то: око 1.200 људи само у ЈМК према подацима, од 17. јула је по повратку после разбијања тада су имала 900, Власински корпус око 400 и Чегарски око 400. Архив ВИИ к. 100 фасц. 7 док. бр. 38, 39, 40, 41 и 42, фасц. 3, док. бр. 43, 32 и 37; К. 128 ф. дикб. 1 и ф. 17 док. бр. 1 и Зборник 1/9, док. бр. 178.

[0] Зборник том I, књ. 9 док. бр. 15 (Заповест штаба 22. дивизије од 6. јула 1944).

-веза са 12. бригадом у то време није функционисала, штаб дивизије упутио је наређење бригади да одложи напад. Али, курири нису стигли бригаду. Десета се налазила пред покретом, у селу Мирошевцу, па је ту и задржана. Једанаестој бригади која је била придодата Двадесет другој дивизији за акцију на Бабичку гору, Главни штаб Србије непосредно је наредио одлагање задатка добијеног од те дивизије и дао јој посебан задатак за ноћ 9/10. јул 1944.

Напад Двадесет друге дивизије одложен је, јер је требало обезбеђивати аеродром Косанчић, на који је требало те ноћи да се спусти савезнички авион са члановима новог Главног штаба Србије. Обезбеђивала га је 11. српска бригада Двадесет четврте дивизије. Ноћу 8/9. јула, на Радан-планину падобраном се спустио заменик команданта новог Главног штаба Србије Љубодраг Ђурић са Ненадом Костадиновићем и радио-станицом. Они су имали задатак да обезбеде долазак осталим члановима (који ће стићи ноћу 10/11. јула).[7]

Штаб Двадесет друге дивизије, није знао због чега је задатак одложен нити да ли ће 11. бригада кренути на добијени задатак.

Дванаеста бригада је у току ноћи 9/10. јула напала четнички Власински корпус на одређеном правцу, па је чак имала у рукама и његовог команданта који се спасао захваљујући помоћи сељака у чијој је кући затечен. Главнина тог корпуса је побегла у Власотинце, а остале снаге су се разбежале. Дванаеста бригада је око 9 часова 10. јула избила на Липовицу да продужи дејства, као што је било наређено. Тада је штаб

[7] Љубодраг Ђурић — Ратни дневник, стр. 157, ВИЗ, Београд 1968. Нови Г.Ш. Србије су чинили: Коча Поповић генерал-лајтант, командант, Рудолф Приморац генералмајор, нач. штаба, Љубодраг Ђурић, зам. ком. потпуковник, пол. ком. Добривоје Радосављевић (тада још у Македонији), Мома Марковић (кадровик) и заменик пол. комесара, нач. обавештајног мајор Никола Божанић и др. Овај главни штаб преузео је дужност 12. јула 1944. Зборник 1/9 док. бр. 178 и Архив ВИИ к. 1068 — фас. 1 док. 7 (наредба о постављењу новог Главног штаба Србије од 12. 7. 1944).

бригаде установио да остале бригаде Двадесет друге дивизије не дејствују. Истовремено је примећено да се од Власотинца и Манојловца крећу непријатељске колоне. У таквој ситуацији бригада поседа положаје код Липовице (Црквиште—Повац—Китка и к. 654) како би се супротставила непријатељским (недићевско-четничким) снагама које су подилазиле преко Скрапежа и Средора и онима које су ишле од Д. Слатине и Градашнице.

Око 10 часова бригаду су напале све ове снаге. Притисак је бивао све јачи. Бригади је претила опасност да буде потпуно окружена. Да би то избегао, штаб бригаде је наредио повлачење јединица према Кумарици и Оштрој чуки ради поседања повољнијих положаја за одбрану. Приметивши повлачење бригаде, непријатељ је појачао притисак. Наше јединице биле су преморене, али су ипак успешно издржале борбе до поподневних часова, када су под заштитом магле и кише успеле да се преко реке Власине пребаце на другу страну демаркационе линије, на терен слободне територије у села Горњи Дејан и Јаворје.

Штаб Двадесет друге дивизије је 10. јула 1944., док је 12. бригада водила тешку борбу на Липовици, покушавао да у уговорено време уопостави везу са штабом бригаде и да му пренесе наређење да се под борбом задржи на Бабичкој гори. Тај покушај није уопео. Без везе са овом бригадом, као и због неизвесности око учешћа 11. бригаде у нападу, штаб дивизије је доведен у неповољан положај, а то је уједно значило да је читав план напада поремећен. У таквим условима је штаб дивизије одлучио да 10. јула навече крене у напад само са 10. бригадом, надајући се да ће стићи и 11. српска као што је раније планирано.

Приликом преласка преко железничке пруге код Рударске чуке (к. 291), 10. бригада је на неколико меота порушила пругу и оштетила телефонско-телеграфске везе. Поред села Доњег Крајинца и Мрштана, бритада је око поноћи стигла на полазне положаје за напад. Са два батаљона је напала четничке снаге у Ма-

нојловцу и Биљаници,[8] а једним посела к. 317 на десној обали Јужне Мораве.

Очекујући напад дивизије, четници су прихватили борбу и давали јак отпор. Да би појачао одбрану, командант четничке јужноморавске групе корпуса наредио је Вардарском корпусу да појача одбрану у Манојловцу и Биљаници. Овај корпус није поступио по наређењу, него је из Д. Слатине побегао у правцу Ступнице и прикључио се Чегарском корпусу. Са осталим снагама, командант јужноморавске групе корпуса давао је отпор два часа и после тога је почео повлачење. То можда не би уследило тако брзо, да није и 11. бригада напала четнике у Биљаници и тиме помогла нападу 10. бригаде на Манојловац.

Штаб Двадесет друге дивизије који се у то време налазио на к. 317, сазнао је од заробљених четника који су наишли на батаљон 10. бригаде шта се дееило са 12. бригадом у току јучерашњег дана и да се она пребацила преко Власине у Црну Траву. Штаб дивизије није у то Ереме знао да је 11. бригада стигла и почела да извршава свој задатак. Иако су четници одступали преко Д. Слатине у Г. Слатину и Орашац, штаб дивизије је донео одлуку да 10. бригаду оријентише према Липовици и да у току дана, уколико буде нападнута, пређе преко реке Власине на слободну територију Црне Траве и Лужнице. У вези са оваквом одлуком позват је штаб бригаде да би упознао ситуацију и одлуку. Баш кад је штабу бригаде издавана заповест за даља дејства, стигли су курири из 11. бригаде. Поред те бригаде, Главни штаб Србије упутио је и 3. бугарску партизанску бригаду „Георги Димитров".[9]

Нова ситуација омогућила је штабу Двадесет друге дивизије да оствари предвиђени план напада. Одмах

[8] Архив БИИ к. 100, фасц. 3 док. бр. 37. Тада је у Манојловцу и Биљаници била јужнскоравека група корпуса са штабом (Јабланички, Јужноморавск»>' и Вардарски корпус и Лесковачка бригада).

[8] Архив ВИИ к. 1054 фас. 1, док. бр. 2—10 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

је наређено 10. бригади да са дза батаљона почне да извршава задатак 12. бригаде, тј. да дејствује преко Липовице, Кумарице, Равне Дубраве, Великог Крчимира и да обрати пажњу на дејство недићеваца из Власотинца. Пошто је један батаљон 10. бригаде већ био оријентисан према Липовици, из рејона Градашнице упућен је према Пискупову и Комарици још један. Трећи батаљон је наступао преко Орашца на Ступницу. Трећа бугарска бригада преузела је задатак 10. бригаде и дејствовала преко Јарсенова у правцу Ступнице. Једанаеста је наступала по датом задатку.

Иако су четници знали за напад Двадесет друге дивизије, о чему су обавестили и окупатора у Лесковцу, ипак нису могли да пруже онакав отпор какав се у таквим условима очекивао, него су се повлачили пред снагама Двадесет друге дивизије.

Вардарски корпус побегао је раније и 10. бригада није уепела да успостави борбени контакт с шим. Јужноморавски корпус повлачио се из Манојловца преко Орашца — Г. и Д. Драговља у Сопотницу, а Лесковачка бригада и Оруглички батаљон преко Г. и Д. Купиновице — Јарсенова — Г. и Д. Драговља у Сопотницу. Чегарски корпус код кога је у Ступницу дошао и Вардарски корпус, не сачекавши напад, повукао се такође према Сопотници.[10] Јабланички четнички корпус успео је да *се* извуче према Косаници.

Дивизија је наступала много брже него што је штаб предвиђао. Око 13 часова 11. јула 1944. све бригаде избиле су на линију предвиђену у првој етапи: Комарица—Ступница—Бабичка гора—Краставче. Једанаеста бригада је продужила напад, остављајући један батаљон на Бабичкој гори. Бригада „Георги Димитров" такође је у 13 часова 11. јула избила на гребен Ступнице. Са њом је био и штаб дивизије.

Власински четнички корпус, са недићевцима из Власотинца, пошао је у напад на десно крило Двадесет друге дивизије, охрабрен јучерашњим успехом у

[10] Архив ВИИ ЦК 100, фас. 3 док. бр. 37.

борби са 12. бригадом.[11] Ове непријатељске снаге (око 800 људи) наступале су преко Гуњетине у правцу Комарице и Оштре чуке (к. 786). Штаб 10. бригаде, потцењујући дејства из Власотинца, није оставио обезбеђење на Оштрој чуки и тако еу недићевско-четничке снаге неопажено дошле у рејон Поповог гувна (к. 748) и напале слабо обезбеђење на том месту, баш у моменту када је 10. бригада после предаха требало да продужи дејства преко Равне Дубраве — Вел. Крчимира.

Напад је изненадио штаб 10. бригаде и штаб дивизије. Јаке снаге нападача потисле су елабо обезбеђење на Поповом гувну и са тих положаја створиле повољне услове за напад на наше јединице које >су се налазиле на Орзарковој ливади и к. 736. Десета бригада била је присиљена да прихвати борбу, онемогућена да изврши следећи задатак. Борба је трајала до мрака, а то је пореметило план напада читаве дивизије.[12]

Недићевско-четничке снаге биле су довољно јаке, те због тога штаб дивизије није могао да препусти повољне положаје на Бабичкој гори и да са јединицама упадне у Заплање док се ситуација не разјасни. Једанаеста бригада је задржана на Бабичкој гори,

[11] Архив ВИИ ч. К. 100 фас. док. бр. 37 (извештај команданта јужноморавске групе корпуса). Недићевцима су командовали огорчени непријатељи НОП. Милисав Богдановић Зора Живковић, Синиша Губеровић, Чеда Марјановић, Живојин Маринковић и др.

[12] Дража Михаиловић је свом делегату пуковнику Радојевићу наредио да по сваку цену задржи Бабичку гору и Заплање (извор: Архив ВИИ к. 128, фас. 2 док. бр. 3. За извршење овог задатка, пук. Радојевић је захтевао од потчињених јединица да се повежу са немачком фелдкомандом у Нишу и траже помоћ у наоружању и садејствима за борбу против јединица НОВЈ (Архив ВИИ к. 100 фас. 1 док. бр. 16).

И Недић преко мајора Мартиновића предлаже делегату Драже Михаиловића пук. Радојевићу да на сектору Чегарског корпуса формира један пук од 5.000 људи који би због Немаца био формално под командом Недића, а у ствари, под командом четника. Поред овог и на терену Нишавског корпуса, источне падине Суве планине, био би формиран један пук од 1.700 људи Задатак ових пукова би био да спрече продор партизана са „бугарске" територије. Управо циљ формирања ових пукова био је преузимање власти у Нишу у периоду немачког повлачења. До формирања није дошло (Архив ВИИ к. 128, фас. 15 док. бр. 5, и фас. 16 док. бр. 2).

куда су у току ноћи повучене 10. и бригада „Георги Димитров".

Очекивана дејства непријатеља у току 12. јула су изостала, јер су се недићевско-четничке снаге са Поповог гувна у јутарњим часовима повукле према Власотинцу. У такв'0ј ситуацији штаб Двадесет друге дивизије предузима чишћење Заплања од четника упућујући бригаде у свим правцима. Десета бригада добила је задатак да дејствује у рејонима села Ступнице, Јасенова, Купиновице и Слатине, 11. бригада у рејону села Душника, Сопотнице, Краставче и Бабичког, а бугарска бригада према Равној Дубрави и Вел. Крчимиру.

Четничке енаге су се повукле према Нишкој Бањи и одатле очекивале даљи развој догађаја на Бабичкој гори и у Заплању. Двадесет друга дивизија нанела је тешке губитке четничким онагама. Убила је 66, а заробила 184 човека. Деморалисани четници напуштали су јединице и враћали се кућама. Од заробљених, 43 су добровољно ушла у састав 10. бригаде.[13] Ови четници били су са пољаничког терена.

У овим борбама Двадесет друга дивизија (10. и 12. бригада) имала је 9 погинулих, 15 рањених бораца, 7 несталих и 2 заробљена.[14]

Имајући у виду задатак који је поставио ранији командант Главног штаба Србије, Петар Стамболић, о дејству дивизије на терену Бабичке горе и Заплања у погледу стварања услова за омасовљење дивизије и формирање нових јединица, штаб дивизије је одмах наредио да се са терена Црне Траве и Лужнице врати 12. бригада у састав дивизије на бабички терен.[15] Поред тога, штаб дивизије тражио је од команде Пиротског подручја податке о непријатељу, како би после успешних дејстава на Бабичкој гори пренео дејства на територију Лужнице, Црне Траве и даље на југ.[16]

[13] Архив ВИИ к. 1054 фас. 1 бр. 2—10 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[14] Зборник, 1/9 док. бр. 178; Архив ВИИ к. 1054 фас. 1 док. бр. 2—10 Архив Србије фонд ПКС бр. 615 и 625.

[15] Архив Србије фонд ПКС бр. 639а и 626.

[16] Архив Србије, фонд ПКС бр. 617.

Ситуација на десној обали Јужне Мораве и борбе 8. српске бригаде

Не успевши да у мајској офанзиви ликвидира НОВЈ у рејонима Лужнице, Црне Траве, Пчиње и Козјака, окупатор је, с обзиром на важност комуникација Скопље—-Ниш и Софија—Ниш, после офанзиве задржао на тој територији врло јаке снаге, постављајући их на доминирајуће положаје за обезбеђење комуникације. Окупаторске бугарске снаге биле су на следећим положајима у Лужници и Црној Трави: један

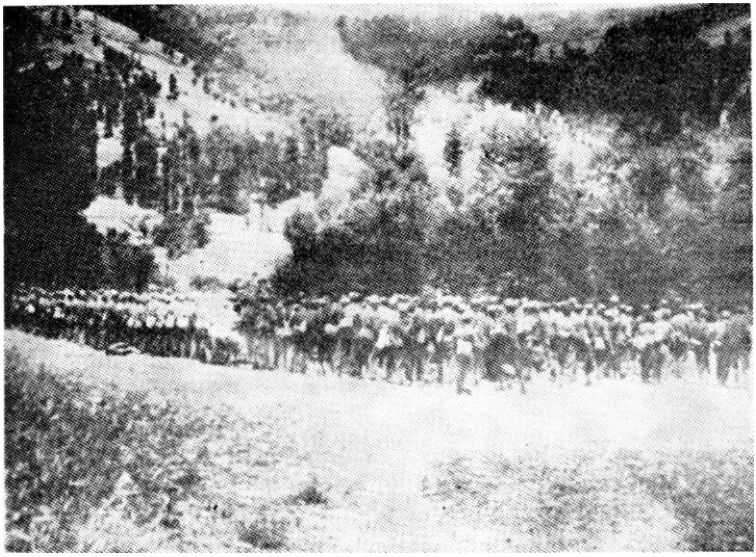

Осма српска бригада 12. VI 1944. у селу Зладовцу

батаљон 13. пука 7. рилске дивизије на Чобанцу (к. 1375); батаљон 50. пука на Тумби (к. 1372); два батаљона 25. пука на Голубињаку (к. 1091) и Модрој стени; један батаљон на Власини са још 300 полицајца, и један батаљон у Предејану. Поред ових снага, по потреби су дејствовале и јединице 50. пука из Пирота, 3. пука из Владичиног Хана, војно-полицијски батаљон из

Трна, као и граничне јединице батаљона из Крушевице.[17]

У рејонима Пчиње и Козјака налазиле су се следеће непријатељске снаге: један батаљон 52. пука на Св. Илији; батаљон 45. пука у Себеврању; по један батаљон у Прибоју и Требешињу; батаљон 56. пука код Буштрања на Росуљаку; батаљон 53. пука у селу Равном на Козјаку и 14. жандармеријски батаљон у Ђерману. Поред ових снага које су непосредно ангажоване за дејства на слободној територији, биле су оријентисане за дејства и на обезбеђивању пруге: снаге 29. дивизије у Врању, Бујановцу, Владичином Хану, 14. дивизије у Куманову, Кривој Паланци, па и из Скопља, и на крају снаге 17. дивизије из Штипа. Поред ових, у рејону Врања ангажовани су коњички пукови окупатора (1. и 2), раепоређени од Владичиног Хана до Прешева. За обезбеђивање пруге постојале су посебне „етапне" јединице. Овим снагама (у рејону Пчиња—Козјак—Врање—Куманово—Крива Паланка) командовао је штаб бугарске армије из Скопља.[18] Поред ових војних снага, у борбама са јединицама НОВЈ на десној обали Ј. Мораве стално су биле ангажоване главне снаге скопске, врањске и софијске полицијске области.

Главни штаб Србије поставио је штабу Двадееет друге дивизије задатак да прво очисти територију Бабичке горе и Заплања од четника и створи услове за формирање нових јединица и да одмах после тога крене на југ, разбије окупаторске посаде и напада комуникацију у Грделичкој клисури. Овај план је био реалан с обзиром на успешне борбе 8. српске бригаде у том крају.

Ово је било потребно и због тога што се у том крају, после повлачења наших бригада 22. маја, појавио проблем дезертерства. После одласка бригада, одбегли оу уносили у народ панику. У првим данима проносили су гласове како су 7. и 12. бригада разбијене и многи борци изгинули. Пошто су те бригаде попуњене углав-

[17] Архив Србије, фонд ПКС бр. 617, (Извештај ОК Пирота од 16. јула 1944. год.).

[18] Зборник том ВИИ, књ. 3 док. бр. 62. Архив Ср. фонд ПКС бр. 590, 612 и 625.

ном борцима са овог терена, то је унело у села неспокојство. Поред овог дезертери из села Доброг Поља (Вус) тражили су од заосталих бораца да се не враћају у јединице, јер ће их стрељати, а ако се сви не одазову позиву и остану код куће, штабови бригада их не могу стрељати.[19] Страдање болнице Лесковачког војног подручја дезертери су такође злонамерно приказивали као да су у њој изгинули углавном борци из 12. српске бригаде. Команда Пиротског војног подручја издала је тим поводом летак у којем је позивала дезертере на предају. После овог многи су се предали, а неки су разоружани. Неколико породица из Доброг Поља је побегло у Власотинце. Одатле су уносили пометњу на слободну територију.[20] У Вуеу је заробљена Нада Стојановић, члан Окружног комитета СКОЈ-а, која је поеле тешког мучења у Вабушници стрељана.[21]

[19] Архив Србије, фонд ПКС бр. 588, 617, 603. (Извештаји ОК Пирота у којима се говори о проблемима са дезертерима).

[20] Из Доброг Поља су побегли у Власотинце: Велимир Станковић са породицом, Десимир Поповић, Стаменко Николић, Костадин Величковић, Драгомир Милчић, Чедомир Николић и др.

[21] Међу дезертерима били су Радосав Радосављевић, и његов зет Александар Величковић. Још маја 1943. када је непријатељ после напада на Црну Траву предузео репресалије, у Добром Пољу махала Козило ишли су од куће до куће, плашећи народ да ће бити пострељан ако не оде у мнтернацију, како то захтева бугарски кмет (председник општине). Овако окупљене људе, њих око 280, са Велимиром Станковићем, његовим сином Милорадом, без полицијске и војничке пратње, преко Брода и Плане одвели су и бугарским властима предали по списку сакупљени народ, који је стрпан у камионе у Стрезимировцу и одведен у логоре у Бугарску. Радисав и Александар вратили се из Бугарске децембра 1943. Ова претња није остала празна него су стрељани: из Козила: Круна Дојчиновић, жена партизана Богдана, Глигорије Јовановић отац партизана Небојше, Пантелије Стевановић брат Небојше и Сава Илић из Јеворја: Вукадин Ђорђевић, Стојан Илић, Радул Момчиловић, Влајко Станић и Димитрије Петковић. Ова стрељања извршена су августа Т943.

Када је поново настала тешка ситуација за НОП у овом рејону, они напуштају (Радисав 7. српску бригаду, а Величковић 12) 22. маја 1944. и са још неколико бораца из истог села враћају се кући и тамо се крију од команди места и подручја. На све позиве да се врате нису хтели. Па чак када их је ко-

Неки од дезертера открили су оклониште са 9 рањеника у селу Дарковцу који су побијени, а болница је у другим склоништима имала око 80 рањеника, о чему ОК Пирот у свом писму извештава ПК Србије.[22]

манда подручја похватала и предала Сељи (Божидару Стојиљковићу) куриру ОК Пирот, да их одведе у 12. бригаду, они су поново побегли из Новог Села. Када су се чланови ОК Пирот (Јован Цекић, Коста Ракић, Бора Дикић и позадински радник Воја Адамовић) вратили, после испраћаја Видоја Смилевског, у ПК Србије у село Вус, 7. јуна 1944. год., у селу се налазила и Нада Стојановић, члан ОК СКОЈ-а са позадинским радником Добрицом Синадиновић. Оне су имале у плану да у селу одрже конференцију АФЖ. Тог јутра се у селу нашао и Радосав Радосављевић у енглеској униформи са пушком. Пошто је чланове ОК Пирот обавестио члан среског НОО, Радивој Стаменковић, да се у непосредној близини (Јаковљеву и на Чобанцу) налазе два бугарска батаљона и да је опасно радити у селу, по дану они су се склонили у шуму близу махале Вус. Истовремено су предложили другарицама да не одржавају конференцију. Оне су ипак заказале конференцију у кући Милкане Стаменковић и остале у селу. Радисав је нестао. Око подне је одборник Стаменковић приметио једну групу бугарских војника како долазе из Јаковљева. Већ су били на домаку села. Обавестио је Наду и Добрицу да беже, јер Бугари долазе. Мајка Радисава, не одлазећи са конференције, рекла је Нади да је то њен син Радисав са бугарским партизанима, што је Нада прихватила и наставила конференцију. Истовремено су и чланови ОК Пирот приметили наилазак бугарских војника (око 60) у њиховој непосредној близини. Војници нису ишли путем него прикривено. Са Радисавом је у село дошло само 5 војника који су затекли жене на конференцији. Одмах су почели да испитују одакле је која жена. У том моменту наишла су два партизана из команде подручја, Ђура Урошевић и Стојиљко Поповић, на које су бугарски војници отворили ватру. Ово је Бугаре уплашило па су одмах позвали Наду да пође с њима, а Добрица им је умакла кад је пошла са тестијама по воду. Са Надом су кренули Радисав и његов отац Светислав. Наду је заробио вод Владимира Ненкова са којим је био и Драган Спиридонсв из Босиљграда. Наду је после Јаковљева спроводило полицијско одељење којим је командовао ћеИуеће1 (подофицир) Вучев, док су Радисав и његов отац ишли са осталим јединицама. Сутрадан или касније је у овај 3. батаљон 13. пеш. пука који је сада био у Модрој Стени, дошла и мајка Радисава. Она је Радивоју, одборнику НОО у Вусу, донела писмо од Радисава у коме он тражи да дођу неке жене или сељаци, да кажу како Нада није партизанка, пошто то није ни признала. Ово писмо је упућено преко ћелије КПЈ у Козилу пол. ком. команде Пи-

Без обзира на све мере окупатора и његових агената, народ на слободној територији Црне Траве и Лужнице одлично се држао. Он је, иако притиснут свакодневним малтретирањем окупаторских војника, свесрдно помагао НОП. Све организације НОП: народноослободилачки одбори, команде места и подручја, организације АФЖ, СКОЈ и друге радиле су нормално.

Слична ситуација била је и на територији Пчиње и Козјака. Непријатељ је после офанзиве која је трајала готово два месеца, оставио јаке снаге. Оне су свакодневним вршљањима по селима стално малтретирале људе. Да је народ добро схватио тежње непријатеља и да га нису поколебала стрељања, паљења па ни враћање неких бораца из 8. српске бригаде, види се из податка да су се убрзо, уз помоћ Окружног комитета за округ Врање и команде Врањског војног подручја, окупили сви преостали борци у 1. батаљон (назван 2. врањски) и 3. батаљон (назван Пчињски одред). Народ је остао чврст и непоколебљив. Мало ко од бораца се предао окупатору. Тамо је једно еклониште у с. Старом Глогу од 9 рањеника откривено и рањеници су стрељани заједно са болничарком Вером Јовић. Народ је одушевљено дочекао Косовску, 3. македонску и 8. српску бригаду када су се вратиле из источне Македоније.

Без обзира на јаке снаге непријатеља, Двадесет друга дивизија је имала добре услове за успешна дејства на десној обали Ј. Мораве. Штаб је своју процену заснивао на успешним борбама бригада у Пчињи у дру-

ротског подручја. Наводно, писмо је требало да помогне да се Нада ослободи. После Модре Стене, из Љуберађе се вратио, без икаквих последица, и отац Радисавов, а Радисав је дошао до Бабушнице, одакле је, према сопственој изјави, одведен у логор у Бугарску, а не каже у који. Вратио се по•четком августа 1944. у Добро Поље. Нада је у Бабушници предата полицији и после тешког малтретирања стрељана иако није признала да је партизанка. Интересантно је напоменути да су поред Наде откривени и похапшени партизани док се Радисав задржавао у Бабушници и то: Душан Миладиновић, Таса Сибиновић и Радомир Илић, који су стрељани заједно са Надом. Они су се херојски држали.

[22] Архиз Србије, фонд ПКС бр. 588, 603.

ГОЈ половини Јуна, као и на тек примљеним извештајима о борбама 8. бригаде од почетка јула 1944. на терену Пчиње и на одличном држању народа.

Чим су открије да је 8. бригада дошла у рејон Рујна северозападно од Козјака и у непооредну близину пруге, бугарске јединице прешле су у напад. Првог јула та бригада се са Косовским батаљоном-[23] одмарала на Рујну код села Спанчевца, припремајући се за акцију на пругу. Тада је ескадрон 2. коњичког пука „Цар Фердинанд" из села Кленике пошао у напад. Откривши благовремено непријатеље, штаб бригаде је донео одлуку да му коњичку колону нападне док је на маршу. Изненађен нападом, бугарски ескадрон је покушао да пружи отпор, очекујући да му из села Кошарно стигне у помоћ пешадијска чета како је било планирано. Ескадрон није издржао напад 8. бригаде и Косовског батаљона, па се морао повући према Кленикама. Када је бригада већ одбацила ескадрон, њено лево крило налала је бугарска пешадијска чета. Ангажујући главне снаге и Косовски батаљон, 8. бригада је прешла у напад на ову непријатељску групу. После доста упорне борбе уепела је да је одбаци према Бујановцу. После те борбе, бригада и Косовски батаљон су се прикупили на врху Рујна ради одмора. Пред сам мрак, са ових положаја је примећена једна непријатељска кошичка колона у покрету из села Свињишта према Рујну. То је био ескадрон из истог бугарског пука који је пошао у помоћ месту борбе не знајући да је закаснио. Раније стечена искуства како се треба борити са бугарским фашистичким енагама, штаб бригаде је и овом приликом искористио и са Косовским батаљоном сачекао Бугаре у заседи, изненадним ударом нанео им тубитке и преласхом у јуриш разбио их.

У борбама првог јула, 8. српсха бригада и Косовсхи батаљон убили еу 30 непријатељсхих војниха,

[23] Архив Србије, фонд ПКС бр. 612, АВИИ к. 1053 ф. 5 док. бр. 3, операцијски дневник 1. бат. 8. септембра и дневник Владимира Вујовића Вује, (копија код аутора).

10 заробили и запленили 46 коња, 6 пушкомитраљеза и један тешки митраљез.[24]

Оцешујући да су створени погодни услови за прелазак у нападне акције на окупаторска упоришта и да ће, после њиховог уништења, створити услове за дејства по главном објекту окупатора — делу пруге од Прешева ка Нишу, штаб 8. бригаде и штаб Косовског батаљона доносе одлуку да се нападне бугарски ескадрон у Биљачи. Напад је извршен осмог јула. Ескадрону су нанети следећи губици: убијено 10, заробљена 2 војника и заплењено 40 јахаћих коња. У овој борби бригада и Косовски батаљон имали су два погинула борца и 7 рањених.

Успеси 8. српске бригаде, а поготову напад на Биљачу позитивно су се одразили на народ овог краја. Али окупатор, иако је доживљавао тешке поразе, није напуштао упоришта на слободној територији. Она еу онемогућавала напад на пругу, јер су се налазила дубоко на партизанској територији која је доминирала долином Јужне Мораве.

У овом периоду штаб дивизије имао је делимичан увид у рад и борбе 8. српске бригаде, али није могао да испољи већи утицај на њена дејства. После повратка у Пчињу, бригада није успоставила директне везе са штабом дивизије него преко Окружног комитета за округ Врање, са ПК Србије односно са Главним штабом Србије.

Бригадом је до тада командовао привремени штаб. Командант је био Владимир Вујовић Вуја, политички комесар Јован Манасијевић, заменик команданта бригаде Раде Цветковић, а заменик политичког комесара бригаде Милорад Стошић Шука.[25]

У селу Зладовцима код Трговишта, именован је штаб 8. српске бригаде. За команданта је постављен

[24] Диверзантска група коју је штаб дивизије упутио на одсеку између Предејана и Владичиног Хана преврнула је воз 6. јула у коме је убијено око 100 Немаца, уништене 2 локомотиве, 10 вагона, а пруга није радила 48 сати. (Зборник том I књ. 9, док. бр. 9, 169, ст. 78).

[25] Архив Србије, фонд ПКС бр. 612 (Писмо ОК. Врање ПК Србије од 13. јула 1944).

Владимир Вујовић, за политичког комесара Саша Јаворина, заменик команданта бригаде остао је Раде Цветковић, а за заменика политичког комесара постављен је Милорад Стошић Шука.

За команданта 1. батаљона постављен је Петар Денда; за политичког комесара батаљона Јован Манасијевић, за његовог заменика Влајко Станковић, а за заменика команданта Драгољуб Станковић.

Командант 2. батаљона постао је Јордан Петковић Фиља, политички комесар Света Алексић, заменик команданта Живко Младеновић и заменик политичког комесара Станиша Стошић.

Командант 3. батаљона постао је Владимир Аризановић Вељко, политички комесар Миодраг Станковић Доктор, заменик команданта Вранко Вогданић, а заменик политичког комесара батаљона Градимир Николић.[26]

Тот дана када је бригада попушавана кадром, промењен јој је и назив. Тек тада је названа 8. српском бригадом. Ово зато што је у периоду промене назива била далеко од штаба дивизије, те јој није пренета промена.

Топличко-јабланичка офанзива (Тгитј-НтаН) и противмере Главног штаба Србије

Главни штаб Србије који је почео да функционише као целина 11. јула 1944. предузео је више мера како би дивизије у југоисточној Србији усмерио да се што уепешније одупру непријатељу који је већ 13. јула почео офанзиву на територију Топлице и Јабланице. Главни штаб Србије није ни имао времена да детаљније упозна ситуацију на терену и у јединицама НОВЈ у Србији, него је морао одмах да непосредно преузме командовање над дивизијама које су директно ангажоване у борби.

[26] Врањски гласник за 1966. књ. II страна 105. „Посебан отисак" Дневник Вујовића, Петра Денде и Јована Манасијевића.

Главни штаб је одмах почео да реорганизује штабове дивизија, те је за новог команданта Двадесет прве поставио пуковника Милоја Милојевића, а за начелника штаба мајора Јована Ђурића. Ранији командант ове дивизије Риста Антуновић постављен је за политичког комесара дивизије, а ранији политички комесар Драгољуб Петровић Раде за заменика команданта дивизије.

За команданта Двадесет четврте дивизије постављен је потпуковник Ратко Софијанић, а за политичког комесара потпуковник Срба Јосифовић. Командант Двадесет треће постао је потпуковник Миладин Ивановић, а политички комесар Раја Недељковић, потпуковник. Једино у штабу Двадесет друге дивизије није било промена, него је појачан мајором Стојадином Солдатовићем. Ови штабови су одмах преузели команду над 21. и 24. дивизијом и већ 13. јула почели да руководе у периоду непријатељске офанзиве.[27]

Главни штаб Србије, иако је имао мало времена за процену ситуације, ипак је успео да јединице одмах усмери на најважнији задатак — да онемогуће непријатеља да опколи и уништи јединице у југоисточној Србији и да помогну продор оперативне групе дивизија ка Копаонику. Главни штаб Србије је само два дана после преузимања дужности (13. јула) издао наређење Двадесет првој дивизији да се прикупи на просторији: Мала Пупавица — Механе — Равни Шорт и да на овим положајима спречи продор четничких снага на слободну територију. Оне су тада са линије такозвана албанока граница — Блаце надирале према Мердарима. Сутрадан (14. јула) Главни штаб је дао задатак тој дивизији да пређе у обухватни напад на четнике у рејону Лепенац — Јаворац.[28] Истовремено је наредио Двадесет петој дивизији да садејствује Двадесет првој, нападајући четничке онаге у рејону Белоњин — Куршумлија. Напад је био предвиђен за ноћ 15/16. јула.[29]

[27] Зборник, том I књ. 9, док. бр. 19 и 20. Архив ВИИ к. 1068 фасц. 1. док. бр. 6/1 и 7/1 и к. 1068 фасц. 4. док. бр. 23 (Наредба Главног штаба Србије о смени у дивизијама).

[28] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 19 и 21.

[29] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 21 и 22.

Пошто је предузео нападне акције на најугроженијем правцу ка слободној територији, Главни штаб Србије наређује Двадесет четвртој дивизији да 15. бригадом поседне десну и леву обалу Пусте реке у рејону Бојника и да затвори правце: Житорађа — Бојник; Лесковац — Пуста река и Лебане — Бојник, а са 13. бригадом да пређе из рејона Мијајлица — Бучумет у рејон Барје — Мирошевац — Брза — Игриште — Дрводеља и затвори правце: Брчје — Барје — Лесковац — Славујевац — Игриште и Лебане — Игриште — Оруглица.[30]

Оценивши истовремено да у рејону Лесковца (река Топлица — Радан — Оруглица) нема довољно снага за спречавање продора непријатеља, Главни штаб наређује Двадесет другој дивизији да дође на Оруглицу и Поречје и да 11. српску бригаду врати у Косанчић у састав Двадесет четврте дивизије, а 3. бугарску бригаду „Георги Димитров" да упути у рејон Пусте реке, на располагање Главном штабу. Штаб Двадесет друге дивизије требало је да са 10. српском бригадом дође у рејон Барја, а да 12. српску бригаду остави на Бабичкој гори, да не дозволи враћање четницима у тај крај.

Преко Главног штаба Македоније наређено је 8. бригади да са Косовским батаљоном пође на Карадаг и да усмери дејетва на Качаничку клисуру.[31] Осма бригада није могла да изврши овај задатак јер је на њу кренуло, 15. јула пет бугарских батаљона у рејону Пчиње, па је тиме везана за тај крај.

Осма српска бригада се први пут после повратка из Грчке реорганизовала и средила 13. VII и 15. јула била у покрету са Косовским батаљоном преко Трговишта, реком Пчињом, према Рујну и даље ка прузи. Развучена у маршевску колону, откривена је у долини Пчиње, па је бугарски батаљон еа утврђених положаја на Св. Илији кренуо према бригади преко Пунишевца, а бугарски батаљон из Буштрање (Росуљака) преко Русца. Да би избегла неповољне услове борбе, бригада је прешла реку Пчињу код Новог Села и једним бата-

[30] Зборник, том I, књ. 9, док br. 20.

[31] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/11, (депеша Главног штаба Србије Главном штабу Македоније).

љоном, у садејству са Косовским батаљоном, настојала да што пре заузме повољне положаје изнад Горновца (1352). Али је на тг. 1344 (Шиљегарникс) у току ноћи стигао бугарски 14. полицијски батаљон из Ђермана и посео ове доминирајуће положаје. Пошто је била магла, бригада није приметила непријатеља на тг. 1352, али ни бугарски батаљон није благовремено открио подилажење јединица бригаде к. 1352. Изненађење је било обострано. Бугарски батаљон није знао какве га снаге нападају, те ее у прво време није могао снаћи.

Штаб 8. бригаде је донео одлуку да нападне окупаторски батаљон иако је овај био у повољнијем положају за напад, јер је знао да се само нападом бригада може извући из окружења. Силина напада и упорност створили су утисак код бугарског батаљона да је реч о јачим снагама противника. Почела је борба прса у прса. Први одбрамбени редови су заузети и бригада је са Коеовским батаљоном избила на превој који спаја к. 1352, тг. 1344 и к. 1275. Развила се тешка борба на уском простору. Бугарски батаљон са Св. Илије тежио је да код села Шајинце пређе реку Пчињу села Шапранце и преко Думбије нападне бригаду са тог правца. Ту су га дочекали 3. батаљон 8. српске бригаде и једна чета Косовског батаљона и спречили му прелазак преко Пчиње. Бугарски батаљон из Буштранија покушао је да пређе Пчињу код Новог Села, Мезграје, Барбаце али га је спречио 2. батаљон који је ту заузео положаје. Успешан отпор 3. и 2. батаљона и чете Косовског батаљона умногоме је помогао 1. и Косовском батаљону који су се борили на Горуновцу. Још тада је бугарски батаљон из с. Рамног, преко гребена Пирила, села Буковљана и Мале Реке напао 8. бригаду на тр. 1230 (Китка). Овај напад је био најопаснији. Са минималном резервом из 2. батаљона и делом снага које су биле на Китки, 8. бригада је дочекала 4. бугарски батаљон изнад к. 1042 и његове предње делове бацила у реку. Још неколико покушаја овог батаљона да избије на Китку остало је без уепеха. Бугари, на к. 1352 поподне убацујући 5. батаљон предузимају напад али је бригада у овом периоду такође прешла у напад и осујетила Бугаре да постигну успех. Борба је била оштра и поједи-

ни положаји су неколико пута прелазили из руке у руку. У периоду противнапада, окупатор је успео да зароби једног рањеног борца.

Борба код Горуновца трајала је читав дан. Падом мрака дошло је до сплашњавања напада, па је бригада, с обзиром на распоред непријатеља, кренула јединим правцем погодним за повлачење — преко Доње Трнице и Пчиње у Црновце. Долаоком на Кочур 16. VII упућени су сви рањеници у болницу Врањоког подручја у село Бабину Пољану.

Од како се 19. VI 1944. 8. бригада вратила на терен Пчиње, ова борба је била најопаснија за њен опстанак. Захваљујући правилној одлуци штаба бригаде, и добром руковођењу штабова батаљона и изванредној борбености бораца и руководилаца свих батаљона, а највише 1. и Косовског, избегнута је катастрофа.

После борбе на Петровцу, Бутари су схватили да имају посла са јаким и упорним противником који је способан да напада њихова јача упоришта. Због тога већ сутрадан 16. VII доносе одлуку да повуку батаљоне са Св. Илије и Ђермана, напусте ова упоришта и врате се ближе Врању, односно Кривој Паланци. Рано изјутра 17. VII 1944. бугарски батаљон са Св. Илије напустио је утврђење и вратио се ближе Врању.[32] Осма бригада је истог дана посела Св. Илију и порушила сва утврђења.

Штаб Двадесет друге дивизије вратио се 17. јула на терен Кукавице и Оруглице са 10. бригадом, пошто је претходно упутио 11. српску и 3. бугарску бригаду „Георш Димитров" у рејон Пусте Реке, како је наредио Главни штаб Србије.[33]

По доласку у рејон Барја — штаб Двадесет друге дивизије поставио је 10. бригаду на положаје Барје —- Букова глава — Мирошевац — Игриште — Оруглица[34], па је затим пошао у Главни штаб Србије да на лицу места упозна задатке.

[32] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1 док. бр. 2/5.

[33] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневник 1. батаљона 8. бригаде).

[34] Архив ВИИ, к. 1078, фасц. 1 док. бр. 20 (Наређење 24. див. од Главног штаба Србије).

*

У селу Гајтану, куда је прешао Главни штаб 20. VII 1944, штаб Двадесет друге дивизије обавестио је команданта Главног штаба о ситуацији код своје дивизије. Из излагања команданта Главног штаба Србије, штаб те дивизије је сазнао да је Двадесет прва, пре него што је пошла у напад, издржала у рејону Црна Чука — Лепенац напад око 5.000 четника. Напад је одбила и прешла у противнапад и, гонећи четнике, заузела 17. јула Јавкову Клисуру, а 18. јула Брус. По избијању у овај рејон, Двадесет прва дивизија била је изложена јаким нападима нових четничких снага и присиљена да се повуче на просторију Мердаре — Рача. Двадесет пета дивизија је после напада на непријатеља у рејону Туларе — Куршумлија 16. јула морала са положаја Сагоњева да прихвати снаге Двадесет прве дивизије које су се повлачиле са Копаоника.[35]

Пошто непријатељ у првој фази топличко-јабланичке (Триумф) офанзиве није поетигао свој циљ — да наше дивизије у рејону Јастрепца и Топлице окружи и уништи, прегруписао је своје снаге за другу етапу офанзиве (Хилали). Ради тога их је овако распоредио: 4. четничку групу јуришних корпуса, расинско-топличку групу корпуса и 2. косовски корпус на линији: Куршумлија — Блаце •— Туларе; јужноморавску групу корпуса у рејону Манојловца; бугарску 27. дивизију на просторију с. Д. Плочник — Прокупље — с. Коњарник — с. Житни Поток; снаге СДК (српског Добровољачког корпуеа; 1, 2, 3, 4. и 5. пук без по једног батаљона) на простору: с. Косанчић — с. Коњува — с. Бојник — Лебане и Лесковац и делове 1. и 5. немачког полицијског пука у Лебане[36] Непријатељ који је због

[35] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33 и 34.

[36] Завршне операције, страна 23 и Архив ВИИ, к. 100 фас.. 3, док. бр. 37, 38 и 43. Чим је 22. дивизија напустила територију Бабичке горе, четници јужноморавске групе јуришних корпуса вратили су се 17. јула у раније своје базе (Манојловац и Биљаницу). Они су се овде срећивали ради учешћа у топличко-јабланичкој офанзиви по наређењу Драже Михаиловића од 8. јула. Њихов правац дејства био је на одсеку 10. српске бригаде (Брза—Барје—Оруглица). Власински корпус није хтео учествовати иако му је пренето наређење.

успешног дејства Двадесет прве дивизије ометан неколико дана, најзад је 19. јула почео општи напад у оквиру друге етапе офанзиве.

Када је 20. јула штаб Двадесет друге дивизије реферисао команданту Главног штаба Орбије, износећи ситуацију на десној обали Јужне Мораве и код те дивизије, предочио му је да 10. бригада, поред три дивизије у рејону Леоковца, неће играти важну улогу у будућим дејствима. Предложио је да пређе на десну обалу Јужне Мораве и обједини дејства јединица читаве дивизије, јер у оваквој ситуацији, штаб дивизије нема утицаја на дејства 8. и 12. српске бригаде. Главни штаб Македоније је такође тражио од Главног штаба Србије да та дивизија дође на овај терен. То су исто учинили и окружни комитети КПЈ Врања и Пирота. Главни штаб Србије сложио се са предлогом штаба Двадесет друте дивизије да са 10. бригадом одмах крене у рејон Пчиње. Штабу се прикључио и нови начелник штаба мајор Стојадин Солдатовић који је наредбом од 13. јула био одређен на нову дужност.[37]

Добивши одобрење за одлазак на свој терен, штаб дивизије је 20. јула напустио Гајтан и кренуо код 10. српоке бригаде.[38] На путу у Сијаринску бању, штаб дивизије је примио позив од Покрајинског комитета КПЈ за Србију да се врати на Гајтан. ПК Србије (Благоје Нешковић Михајло и Петар Стамболић) тражило је објашњење од штаба дивизије ко је крив за пропаст болнице Лесковачког војног подручја. Штаб дивизије изнео је свој део одговорности који је у писменој форми сутрадан (22. јула) дао командант дивизије.[39] После објашњења штаба дивизије, ПК Србије ослободио га је сваке одговорности за пропаст болнице.

[37] Архив ВИИ, к. 1068, фасц. 1 док. бр. 6 (Наредба Главног штаба Србије о постављењима у дивизијама). Солдатовић је био једно време начелник штаба Друге пролетерске дивизије, иначе поручник бивше југословенске војске, а борац од 1941. год. и Врањанац, што је било корисно и из војничких и политичких разлога.

[38] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178.

[39] Архив Србије, фонд ГШ Србије бр. 153.

У овом периоду, 10. српска бригада водила је тешке борбе са неколико пута јачим непријатељским снагама у рејону Барја и Кљајића. Не знајући у каквој се ситуацији налазе остале дивизије и од какве је велике важности држање положаја Гапинца — Мелова и Оруглице за њих, а не примивши наређење од Главног штаба Србије да се 10. бригада задржи само још 24 часа на садашњим положајима, штаб дивизије је падом мрака 22. јула 1944. повукао са положаја Гагинца 10. српску бригаду и у току ноћи 22/23. јула прешао демаркациону линију код села Трстене.[40]

Главни штаб Србије, открившн намере непријатеља, предузео је мере које ће му онемогућити да дивизије окружи и уништи. У исто време требало је одржати се са Двадесет првом ДИВИЗИЈОМ у рејону Копаоника ради обезбеђивања прихвата оперативне групе која је већ била у прокрету из Санџака ка Србији. У вези са таквим циљем, Главни штаб Србије издаје 21. јула наређење у коме је поставио: 21. дивизији да се после срећивања у рејон Соколовица — пл. Превој пребаци у горњи ток Топлице (источне падине Копаоника — Јаворац), да у том рејону маневришући предузима офанзивне акције против непријатеља; 24. дивизији да маневрише у ширем рејону: Јастребац, Радан пл., Пуста Река — Горња Јабланица, а 25. дивизији да са својом 16. бригадом дође у рејон Гајтана, а са 18. бригадом преузме положаје 10. ерпске бригаде. Овим наређењем дивизије су добиле широке просторије за маневар, да избегавају фронталне борбе и да се чврсто не везују међусобно ради слободнијег маневра.

Наређењем су 21, 24. и 25. дивизија обавештене да 22. и 23. извршавају задатке на својим ранијим секторима. Овим је речено да је штаб 22. дивизије са 10. бригадом пошао на свој терен.[41]

Наређењем је нарочито подвучен задатак Двадесет првој да маневровањем на источним падинама Ко-

[40] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1 док. бр. 2—10 (Оперативни дневник 10. српске бригаде и зборник том I, књ. 9, док. бр. 178 (операцијски дневник Гл. штаба Србије).

[41] Зборник, том I књ. 9, док. бр. 35.

паоника задржи ту своје снаге и тиме олакша и убрза продор оперативне групе дивизија.[42]

Дејства непријатеља 21. и 22. јула онемогућила су план Главног штаба Србије — пребацивање 21. дивизије у рејон Копаоника. Непријатељ је присилио 21, 24. и 25. дивизију да се упорно бране на дотадашњим положајима. Продор четничке 4. групе јуришних корпуса преко Кутлова, Соколовог виса и Сопота и 27. бугарске дивизије на планину Соколовицу довели су 21. и 24. дивизију у опасност од окружења. У таквој ситуацији Главни штаб је био приморан да нареди повлачење ових дивизија на југ у рејон Радана и Оруглице. Да би колико-толико обезбедио свој десни бок и позадину, Главни штаб упућује наређење штабу Двадесет друге дивизије да 10. српску бригаду задржи на положајима Гагинац — Оруглица још 24 часа, до краја 23. јула, док се у тај рејон не пребаци једна јединица 25. дивизије којој је издат задатак. На жалост, ово наређење штаб Двадесет друге дивизије није примио. Захваћена борбама, ни Двадесет пета није могла одмах да почне да извршава постављени задатак^од 21. јула, него је тек 23. јула издала своју заповест да бригаде усиљеним маршем дођу у рејон Оруглице. Пошто Главни штаб Србије није тог момента имао друшх снага за затварање најопаснијег правца, био је присиљен да на овај одсек упути 15. српску бригаду која је била као општа резерва и уједно обезбеђење Главног штаба Србије. Ова бригада је на гагиначким положајима од 23. до 25. јула водила тешке борбе са четницима, Немцима и љошћевцима, али је ипак успела да задржи непријатељеке снаге да не пресеку одступницу главних снага према југу. У овој ситуацији непријатељ је спроводио готово истоветан план — окружење дивизија у рејону Липовица — Већа глава — Сијеринска Бања и такозвана албанска граница, да би их ту уништио, као што је планирано са Двадесет другом дивизијом крајем јуна 1944. Јаке снаге балиета, са 4. албанским пуком из Гњилана и 5. ГШ полупуком са тенковима и артиљеријом, садејство-

[52] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 142, 143 и 146.

вале су поменутим непријатељским снагама из рејона Лесковца. Намера окупатора је била да, дејствујући јаким снагама из рејона Лесковац — Оруглица, онемогући пребацивање дивизија у рејон Пољанице и даље у Пчињу и Црну Траву, где су могућности за извлачење испод удара биле добре, јер снаге четника и СДК не би могле да дејствују на тој територији без претходног одобрења бугарске владе.

Главни штаб, у рејону Липовица — Сијеринска бања, 25. јула доноси одлуку да пређе у офанзиву преко Веље главе и Китке (трг. 1154) према Гњилану и Карадагу. Јак отпор албанских балистичких снага под немачком командом присилио је 21. и 25. дивизију да се врате на полазне положаје.[43]

Врховни штаб НОВ и ПОЈ који је будно пратио развој ситуације у југоисточној Србији, процењујући да је непријатељ, ангажујући јаке снаге, довео дивизије Главног штаба Србије у тешку ситуацију, мења ранију одлуку и уместо једне дивизије, сада у правцу југоисточне Србије упућује три. Када оу јединице Главног штаба Србије биле сабијене у рејон Оруглице и Липовице, водећи тешке борбе са јединицама 27. бугарске дивизије и СДК, Врховни штаб обавештава Главни штаб Србије да су три дивизије кренуле према Копаонику и да у том правцу треба оријентисати дивизије, забацујући се непријатељу иза леђа. Истовремено је Главни штаб Србије установио да сада у рејону борбе нема четничких снага (4. групе јуришних корпуса), па је оценио да су се пребациле да би спречиле продор дивизија из Санџака у Србију. То је дало повода Главном штабу да пређе у противнапад да би избио у рејон Копаоника ради прихвата оперативне групе дивизија.[44]

Оптерећен великим бројем рањеника (преко 400), главни штаб Србије одлучује да те рањенике са Двадесет петом дивизијом пребаци у рејон Криве Феје на територију Двадесет друге дивизије. Рањенике је Двадесет пета требало да преда Двадесет друшј, а затим да

[43] Завршне операције, страна 25; Зборник 1/9, док. бр. 39, 40, 41—42 и 178 (операцијски дневник Гл. штаба Србије).

[44] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 42, 44, 45, 50 и 178.

пређе преко Цр:не Траве у Бабичку гору ради извођења акција са Двадесет трећом дивизијом. Последица доношења рањеника на терен Двадесет друге дивизије било је везивање снага те дивизије за обезбеђивање болнице, чиме су ублажена њена дејства.[45]

У овој офанзиви непријатељ је намеравао да окружи и уништи дивизије Главног штаба Србије у рејону Лесковац — Прокупље. Он није постигао циљ захваљујући баш борбеној способности дивизија. Услови борби су били врло тешки, јер је непријатељ већ у почетној фази напада опколио дивизије на уској територији, испресецаној комуникацијама.

Успехе дивизија Главног штаба Србије треба ценити по томе што су, просторно удаљене од осталих наших снага у Санџаку и Црној Гори и на врло осетљивом подручју у долини Јужне Мораве, издржале веома јаким снагама вођену непријатељску офанзиву која је имала двоструки циљ: уништење снага НОВ у југоисточној Србији и разбијање ослонца снагама НОВ које су продирале из Санџака и Црне Горе у том правцу.

Двадеает друга дивизија прикупљена на десној обали Јужне Мораве

Двадесет друга дивизија се, крајем јула, први пут нашла читава на одређеној територији. Осма и 10. бригада налазиле су се на Светом Илији, Новом глогу и Петровој гори, а 12. бригада на Бабичкој гори, преко 100 км удаљена од штаба дивизије. Њој је штаб наредио да дође на Бабичку гору и спречи повратак четника у тај крај. Бригада је тамо стигла 23. јула.[46]

На територији Козјака и Пчиње тада се налазио Главни штаб Македоније са Трећом македонском бригадом и Кумановским одредом. Ове две јединице

[45] Завршне операције стр. 25 и Зборник, том I кн>. 9, док. бр. 46, 47, 43, 48 и 178.

[46] Архив Србије, фонд ПКС бр. 626 (извештај бригадног комитета 12. бригаде).

су у друго] половини Јула нападале окупаторске посаде дуж комуникације Куманово — Крива Паланка.[47] Главни штаб Македоније тада се налазио у Трници. По повратку македонске делегације и делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића Темпа са острва Виса, за начелника Главног штаба Македоније дошао је генерал-мајор Павле Илић. На првом састанку код Главног штаба Македоније, у Трници, штаб Двадесет друге дивизије изнео је своје планове дејства, а Главни штаб Македоније предложио да се акције Двадесет друге дивизије координирају са дејством македонских јединица које се налазе у овом рејону.

Снаге окупатора, а нарочито 29. бугарска дивизија из Враша, била је у то време концентрисана дуж пруге од Прешева преко Ристовца — Врања — Прибоја — Владичинот Хана; Куманова, Криве Паланке, Босиљграда—Трна—Пирота до Предејана. Најистуреније упориште било је на Росуљаку — код с. Буштрања, источно од Ристовца, које је било највећа препрека за дејства по прузи. Због тога је и 8. српска 21. јула предузела напад на непријатељски батаљон (56. пеш. пука) у овом упоришту. Налад је трајао читаву ноћ, али бригада није успела да га о-своји, не само због тога што је бригада била бројно елабија, него што је и упориште било изграђено и утврђено са пуним профилима ровова и са митраљеским и пушкомитраљеским тнездима, заштићеним од артиљеријске и минобацачке ватре. Сви прилази упоришту били су покривени системом ватре. Осма бригада је имала осетне губитке: 17 погинулих и 15 рањених бораца. У овом нападу је учествовао и Косовски батаљон.[48]

Међу првим мерама које је штаб Двадесет друге дивизије предузео биле су да се јединице попуне новим борцима, организационо среде и прикупе ради непоереднијег командовања и јачег усмеравања удара дивизије по главним објектима непријатеља. Преко команде Врањског војног подручја и команди места,

[47] Преглед НОР Македонијо 1941—1944, страна 86.

[48] Дневници Владимира Вујовића, Петра Денде и Хроника 8. ударне бригаде, Врање 1968.

а и преко Окружног НО одбора Врања и среских НОО, почела је мобилизација људи из градова. Одзив је био изванредан. Само из Белог Поља из фабрике у којој је радило много радиика, одједном је дошло у Двадесет другу дивизију 200 бораца.[49] Бригаде су почетком августа 1944. године поново нараеле на по 700 људи.[50]

У то време је преко савезничких миоија долазило наоружање које су авиони спуштали на Петрову гору. Првим пошиљкама је донекле решен дотада акутан проблем наоружања и опреме. Поред тога, дивизија је одвојила извесно оружје и дала бугарском Ћустендилском ПО, којим је командовао Кирил Богославски Ботев.

У том периоду штаб дивизије је извршио нека померања кадра ради равномерније попуне бригада. На предлог Светозара Вукмановића Темпа, из Косовског батаљона је узето још неколико руководилаца за бригаде Двадееет друге дивизије. За заменика политичког комесара 8. српске бригаде дошао је Миле Банић Црни, а за обавештајног официра те бригаде Војо Љумовић. У 10. ерпску бригаду је за начелника штаба дошао Душан Лазић, поручник бивше југословенске војске, а за обавештајног официра Тихомир Слијепчевић Гаја, командир чете из Косовског батаљона. За команданта 2. батаљона 10. српске бригаде повучен је из команде Врашског подручја Љуба Трајковић. За заменика политичког комесара 10. српске бригаде постављен је Милорад Стошић Шуке, до тада заменик политичког комесара 8. српске бригаде. Омладински руководилац 8. бригаде постао је Јован Милошевић Милован, још 13. јула на место Бошка Ђорђевића, који је погинуо на Чупином брду 15. јуна 1944. као пол. комесар 2. батаљона 8. бригаде. За интенданта 8. српске бригаде постављен је Арса Томић, а за санитетског референта Вера Стојановић Павловић.

[49] Зборник, том I, књ. 9, бр. 115.

[50] Архив Србије, фонд ПКС бр. 632 (извештај политичког комесара 22. дивизије од 5. VIII 1944. у коме се захтева да Енглеске војне мисије добију потребно оружје за 22. дивизију на Козјак планини). Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 12/3.

За санитетског референта дивизије, Главни штаб Србије поставио је др Борислава Кузмановића, а за шеговог помоћника потпоручника Мару Кустурић.

Највећу тешкоћу за дивизију представљао је проблем како да што пре 12. српеку бригаду доведе у рејон Пчиње—Козјака. У вези с тим послати су курири у Црну Траву, па чак и на Бабичку гору.

У овом периоду када је дивизија дошла на свој терен и припремала се за јаче ударе по најосетљивијим тачкама окупатора, по комуникацији на одсеку Ристовац-Грделица, није било радио-везе са Главним штабом Србије. Рад радиста, као и шифраната, никако није могао да се уигра и обезбеди свакодневне и сигурне везе. У моменту када је за успешније командовање и руковођење била неопходна, везе није било. Добијене депеше штаб дивизије није могао да дешифрује или, пак, шифранти Главног штаба нису могли да их дешифрују и тако се практично радило без радио-везе. Због тога је штаб дивизије био приморан да одржава радио-везу са Главним штабом Србије преко Главног штаба Македоније па је у неко време радио--веза ишла и преко овог Врхозног штаба.[51]

Организација и рад КПЈ у Двадесет другој дивизији

Посебни услови који еу владали у Србији у погледу руковођеша јединицама НОВЈ из Покрајинског комитета КПЈ за Србију, односно окружних комитета, имали су знатан утицај на организације КПЈ у бригадама. После формирања 5. и 6. јужноморавске бригаде (односно 7. и 8. српске), партијском организацијом па и бригадом руководили су окружни комитети за Врање, односно Пирот. Они су преко заменика политичког комесара бригаде давали партијске задатке

[51] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168 (Иако је Главни штаб Србије послао нову радио-станицу, веза је и даље била слаба. Једино је одржавана куририма, али је било тешкоћа због тога што су четници на Пољаници хватали и убијали курире.)

и примали извештаје о раду партијских организација. Одвојени од ПК и Главног штаба Србије демаркационом линијом, окружни комитети су практично командовали и бригадама.[52] Ово је тако ишло све до краја Јуна 1944.

Доласком делегата ПК Србије у Двадесет другу дивизију у првој половини јуна, рад партијске организације почео је тећи на другачијој основи. У бригадама су формирани комитети, у батаљонима бирои, а у четама основне организације (ћелије). Секретар бригадног комитета био је по правилу заменик политичког комесара бригаде, а заменици политичких комесара батаљона секретари бироа. Сви заједно сачињавали су бригадни комитет у који су још улазили политички комесар бригаде и командант бригаде. Секретар ћелије у чети по правилу је био политички комесар чете. У штабу дивизије постојала је штабна ћелија којом је руководио, као секретар, политички комесар дивизије. Тако је било и у штабовима бригада и батаљона. Дивизија није имала свој комитет све до септембра 1944. Секретари партијеких организација у бригадама подносили су извештаје о раду партијеких организација у бригадама непосредно Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

Из извештаја бригадних комитета који се појављују тек средином јула 1944. може се сагледати не само стање организације него и утицај КПЈ на стање у јединици и на њену борбену способност. Партијска организација у бригади постала је школа за васпитање бораца. Она је од борца стварала идеолошки чврстог и политички изграђеног човека. Основни метод рада партијске организације је био да се пре доношења одлуке о извесним акцијама дивизије и бригада, претходно о томе продискутује у штабној ћелији или бригадном комитету и тек после тога се доноси одлука. У хитним случајевима еу се партијска ћелија штаба или бригадни комитет састајали у покрету и набрзину проанализирали план штаба (или команданта), па када су оценили целисходност предложеног плана, доно-

[52] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 142, 143 и 146.

сили су одлуку у штабу (дивизије или бригаде) и преноеили је нижим штабовима. Све организације, од бригадног комитета и батаљонског бироа, проучавале су задатке у вези са акцијама, а потом су се на састанцима ћелија постављали конкретни задаци комунистима. Основно је било да комунисти руководиоци и борци морају предњачити при извршавању задатка како по упорности, тако и по храбрости. Овакав начин рада имао је велику васпитну улогу и тако се проверавао квалитет комуниста у најтежим условима.

После сваке борбе или акције чете, батаљона и бригаде анализиран је рад на свим нивоима, почев од ћелије до бригадног комитета. У овим анализама се оцењивао рад војно-политичког кадра; углавном су подвлачене слабоети, извлачила се искуства и оцењивао рад сваког борца. После оваквих састанака долазило је до пријема у КПЈ свих оних који су се показали најбољим. Поред тога, они који су испољили већу еналажљивост и иницијативу добијали су веће дужности. Када борац постане члан Партије ако је испољио храброст, а физички је споеобан, постаје пушкомитраљезац, касније десетар, а тај принцип је примењиван приликом унапређења десетара за водника, водника за командира чете или за политичког руководиоца. Ретко је ко постао руководилац, а да се пре тога у свом колективу није афирмисао као најбољи и најспособнији. Такве су борци радо прихватали за руководиоце и ценили их и волели. На тим основама је раетао кадар у Двадесет другој дивизији.

Ако се неко од руководилаца у борбама или акцијама покаже колебљив или несналажљив, критикован је прво на партијским састанцима, указивано му]е на слабости и захтевано да отклони недостатке ако жели да и даље оетане војно-политички руководилац. Уколико се то неколико пута понови, смењиван је ва основу закључка бригадног или батаљонског бироа преко штаба бригаде или дивизије, уз претходно партијско кажњавање. Тако су у овом раздобљу, због показаних слабости у руковођењу, смењени са дужности: командант 4. батаљона 12. бригаде и командант 10. српске

бригаде. Ово је учињено после напада Двадесет друге дивизије на четнике у рејону Бабичке горе.[53]

Поред ових састанака, партијске организације у бригадама су одржавале и своје радне и теоретске обавезне састанке, и то обично недељно по један. Тада се раоправљало о дисциплини чланова Партије, њиховом залагању, односу према борцима, између себе, односу према народу, о залагању у раду на политичком уздизању бораца или о политичком раду са народом. Најважнији састанак је био онај на чијем је дневном реду било питање критике и самокритике. Критика је пружала могућност да се на слабости сваком члану укаже да би их лакше сагледао и отклонио. Она је помагала многим члановима Партије да негативне навике које су донели из средине где су раније живели отклањају и постају борци или руководиоци које средина прихвата, цени и воли. Самокритика је, пак, захтевала од сваког члана Партије да искрено износи учињене грешке или слабости које испољава у раду у јединици или са народом. После ових састанака који су многима тешко падали, сваки је био ослобођен извесних психолошких оптерећења. После тога су односи међу члановима Партије постајали много приснији, људскији и са више међусобне пажње и љубави, што је било темељ чзрстине чланства КПЈ, а у јединицама оонов борбености и дисциплине.[54]

На теоретским часовима проучавала ее Историја СКП(б), Политичка економија од Сегала, организациона питања партије КПЈ из „Пролетера" национално питање народа Југославије („Пролетер") и др. Ово је интензивније почело да се спроводи од како је јула 1944. Покрајински комитет КПЈ за Србију организо-

[53] Архив Србије, фонд ПКС бр. 615 (извештај бригадног комитета 10. српске бригаде од 15. јула 1944. и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—10 (Оперативни дневник 10. српске бригаде).

[54] У извештајима бригадних комитета за јул и август, Архив Србије, фонд ПКС бр. 615, 625, 626, говори се о раду партијских организација. Иако су ти извештаји доста штури и одражавају неискуство у писању извештаја, из њих се може установити начин рада.

вао партијске курсеве за заменике политичких комесара бригада на планини Кукавици.[55]

Интензиван рад партијске организације у бригадама Двадесет друге дивизије стварао је борбено језгро у бригадама и батаљонима које је на својим плећима носило борбеност јединица. А то језгро није било ни мало ни безначајно и тиме се могу објаснити уопеси Двадесет друге дивизије. Из документације се не може утврдити тачан број чланова Партије. Према документацији, бригаде еу у јулу и августу имале следећи број чланова КПЈ, кандидата КПЈ и чланова СКОЈ: Осма српска 59 чланова КПЈ и 19 кандидата."'[6] Нема података колико је чланова СКОЈ имала, али оигурно више него чланова КПЈ и кандидата. У септембру има готово двапут више чланова КПЈ, 117, 42 кандидата и 140 чланова СКОЈ.[57] Овакав нагао скок броја чланова је резултат бољег постављања организација КПЈ и бољег рада. Бригада је доста дуго била одвојена од штаба дивизије и Покрајинског комитета ПК Србије и није имала бригадни комитет, те пријема у чланство није било у мају и јуну, када је бригада била под командом Главног штаба Македоније и када је велики број бораца био ван утицаја партијског руководства бригаде. Тек после укључивања бригаде у Двадесет другу дивизију почиње и интензивнији рад партијске организације.

Десета бригада, чија је партијска организација била под непосредним утицајем делегата ПК Србије, па је још у јуну 1944. у њој формиран бригадни комитет који је интензивно радио, имала је у јулу и августу највише чланова Партије, кандидата и скојеваца иако је била најмлађа у дивизији. Крајем јула има 76 чланова КПЈ и 24 кандидата који су повезани у 4 штабне ћелије, 9 четних са једним четним активом и 3 бата-

[53] Према изјави Драгомира Анђелиновића Гоше, пом. пол. ком. 12. бригаде.

[50] Архив Србије, ПКС бр. 658 (први извештај бриг. ком. од 13. 8.)

[57] Архив Србије, ПКС бр. 712, у септ. је из 8. бриг. отишло 16 чл. КПЈ.

љонска бироа.[58] Чланова СКОЈ вероватно је било више, али се из документације не може тачно утврдити. У августу се број чланова КПЈ нешто смањује због одласка неких чланова у Прешевску бригаду која је била под командом Главног штаба Македоније. Тада је било (28. VIII) 63 члана КПЈ и 19 кандидата.[59] И у овој бригади расте број чланова после формирања дивизјског комитета КПЈ. Крајем септембра, односно у октобру, било је 138 чланова КПЈ и 210 скојеваца.[60]

Дванаеста бригада је у јулу и августу имала 69 чланова КПЈ и 10 кандидата КПЈ и 65 скојеваца[61]. Крајем августа и почетком септембра, 12. бригада има 188 чланова КПЈ, 35 кандидата и 80 скојеваца[62]. Нагао пораст броја чланова је резултат бољег рада партијског руководства, нарочито откако је формиран бригадни и дивизијски комитет. Бригада је формирана, тако рећи, у покрету и кроз борбе. 3. батаљон је формиран 4. јуна у селу Вини, а 4. батаљон 28. јуна 1944. у Туларима, када је за команданта дошао Жика Радосављевић, за пол. ком. Драган Петровић, а за заменика политичког комесара Воја Миловановић.[63]

По социјалном саставу, чланови КПЈ већином су били са села. Детаљних података нема, али на основу извештаја руководилаца КПЈ у 8. бригади за новембар 1944. види се да су, од 147 чланова КПЈ: 81 сељак, 35 радника, 27 ђака и интелектуалаца и 4 војна лица (подофицира бивше југословенеке војске)[64]. Овај састав је побољшан доласком радника из Ниша, Пирота и других већих места, одакле је попуњена бригада. Раније је тај однос био још више у корист чланова са села.

[58] Архив Србије ПКС бр. 615 и 625 (извештај бриг. ком. у јулу ПКС).

[59] Архив Србије ПКС бр. 65/, (извештај бриг. ком. за 29. 8). У Прешевску бригаду отишло 200 бораца).

[00] Архив Србије, ПКС, бр. 734 (извештај дивизијског комитета од новембра 1944. ПКС).

[61] Архив Србије ПКС бр. 569.

[62] Архив Србије, ПКС бр. 678.

[03] Архив Србије ПКС бр. 639а (изјава политичког комесара 12. бригаде Добривоја Дикића).

[64] Архив Србије, ПКС бр 733 (партијски извештај ПКС за 8. српску бригаду).

Од формирања Двадесет друге дивизије није постојао политодел, те је партијском организацијом у дивизији привремено руководио делегат ПК Србије. Касније је требало да се оформи дивизијски комитет КПЈ, али је због слабих радио и курирских веза између 22. дивизије и ПКС и Главног штаба Србије и због недешифровања депеше којом је ПК Србије послао директиву да се комитет формира у августу, он није формиран све до почетка септембра.[65]

Формирањем дивизијског комитета, директивом ПКС од 3. септембра 1944. укинути су бригадни комитети и батаљонски бирои. Дивизијски комитет који су сачињавали заменици политичких комесара бригада и политички комесар дивизије, руководио је партијском организацијом у дивизији. После овога оне су формиране у штабовима и јединицама. Такво стање је било у Двадесет другој дивизији до јануара 1945. када је одлуком ЦК КП.Ј формацијом предвиђен партијски руководилац у дивизији, по функцији заменик политичког комесара дивизије.[66]

У извештајима бригадних комитета, којих нема много у архивима, поред многих података ради сагледавања рада и деловања партије у јединицама, давани су и подаци о слабостима у раду партијске организације. Најоштрији извештај о стању кадра и чланови ма Партије у 10. бригади је онај од 28. августа 1944.[67] Ту се даје врло слаба оцена о стању у бригади; каже се да команде чета уопште не одгозарају својим дужностима, па ни секретари батаљонских бироа. Овако опш-

[65] Архив Србије, ПКС бр. 631 и 659 (захтев пол. ком. див. за формирање див. комитета, Архив Србије ПКС 664 од 3. септембра), ПКС замера политичком комесару дивизије што није формирао дивизијски комитет по директиви од пре месец дана.

[66] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4 док. бр. 4 (за првог секретара Партије 22. дивизије и уједно за помоћника политичког комесара дивизије постављен је јануара 1945. Радоје Љубичић).

[67] Архив Србије, фонд ПКС бр. 652 (извештај партијског руководиоца 10. српске бригаде од 28. VIII 1944. упућен пол. ком. дивизије).

та оцена, и то негативна, за све командире и политичке комесаре чета, као и заменике политичких комесара батаљона, у ствари је одраз непознавања стања. Сигурно је било и таквих који нису одговарали својим дужностима, али те је пракса брзо откривала и они су морали да иду, јер их јединица (колектив) није ценила нити поштовала — нису имали ауторитета у руковођењу, што је у рату пресудно. Да је ова оцена била површна види се из тога што су је ти исти чланови КПЈ демантовали у борбама на Косову у најтежим условима.

Само захваљујући тим члановима КПЈ, Двадесет друга дивизија је могла у изванредно тешким зимским уеловима, без одеће, обуће и хране да извршава борбене задатке. Својим примером саможртвовања, издржљивости и чврстине, чланови Партије могли су да утичу на борце да потпуно боси остану на положајима не само сатима него и данима. Политички комесар дивизије их је фебруара 1945, на Дрини на положајима, затекао потпуно босе и у свом телеграму Врховном штабу од 24. II 1945. рекао: „Има их 1.500 потпуно босих ко од мајке рођених".[68]

Захваљујући члановима КПЈ, Двадесет друга дивизија је испунила свој дуг према свом народу и социјалистичкој револуцији. Ништа мању улогу није имао СКОЈ у јединицама те дивизије. Он је био један од главних ослонаца Партије у повећавању борбености и дисциплине у јединицама. Тешкоћа је било утолпко што су јединице дивизије до августа 1944. углавном биле састављене од сеоеке омладине која није била довољно пиомена. Напори оу утолико већи што се морало радити више и упорније на подизању политичке, идеолошке свести, а то је доприносило повећавању борбености. У бригадама је постојао омладински руководилац, а касније је формиран бригадни комитет СКОЈ.[69] Састанци руководства СКОЈ са осталом омладином текли су по предвиђеним плановима и програмима.

[68] Архив ВИИ, к. 1052 фасц. 4 док. бр. 4 (депеша штаба 22. див. упућена Врховном штабу).

[69] Архив Србије, фонд ПКС бр. 659 и Архив Института рад. покрета Београда (АЈРПБ) бр. 2/242—243.

Напад на пругу и упориште Росуљак

Развој еитуације није дозвољавао да се Двадесет друга дивизија прииреми и прикупи за дејства. Ситуација се нагло мењала и захтевала да се максимално користе сва средства и снаге. У то време, крајем јула и почетком августа, за НОП у Србији и Македонији наилазили су крупни догађаји.

Србији се приближавала Оперативна група НОВЈ ради оживотворења стратегијске замисли Врховног команданта. С том замисли се поклапао и задатак да се разбију упоришта четника и других квислинга у Србији.[70] Успешна дејства дивизија у југоисточној и источној Србији у овом тренутку доприносила су да се то изврши.

Успешним развојем народноослободилачког покрета у Македонији, а посебно у рејону Козјака, створени оу сви услови да се у вези са одлукама АВНОЈ конституише највише представничко тело македонског народа — Антифашистичко собрање народног ослобођења Македоније (АСНОМ) и тиме македонски народ први пут организује своју слободну државу у оквиру Демократске ФедератиБне Југославије. Припреме које су почеле раније биле су крајем јула у завршној фази и 2. августа 1942. у манаетиру Свети Прохор Пчињски одржано је прво историјеко заседање АСНОМ.[71] Двадесет другој дивизији припала је част да са 3. македонском бригадом обезбеђује заседање АСНОМ.

Ови крупни догађаји захтевали еу да се још јаче удара по окупатору. У вези с тим, штаб Двадесет друге дивизије је почетком августа разрадио са Главним штабом Македоније планове заједничких дејстава на прузи Прешево — Владичин Хан. Ова дејства су планирана на основу процене да је, с обзиром на приближавање Црвене армије Балкану, јужноморавска до-

[70] Београдска операција, издање ВИЗ-а, Београд 1965. стр. 70, Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 42, 60.

[71] Ослободилачки рат, стр. 346 и „Преглед НОБ Македоније", стр. 96.

лина најважнија комуникација за извлачење немачких снага из Грчке, и да је према томе удар по овој комуникацији удар по најосетљивијој тачки непријатеља.[72]

Комуникацију од Куманова до Грделице обезбеђивале су врло јаке снаге бугарске окупаторске 29. пешадијске дивизије 5. армије. Батаљонска упоришта поред саме пруге на најугроженијим правцима чинила су велику сметњу нападима на ширем фронту. Једно од најистуренијих упоришта било је батаљонско упориште 56. пеш. пука из Велеса на Росуљаку које је затварало најповољнији прилаз прузи код Ристовца. Пруга је на том месту најосетљивија, јер има неколико мостова на Јужној Морази. Главни штаб Македоније предложио је да се ово упориште ликвидира и тиме отвори пут ка прузи, а штаб Двадесет друге дивизије је сматрао да напад на јако утврђено упориште не даје адекватне резултате, а са друге стране, дају се велике жртве и да на оваква упоришта треба вршити демонстративне нападе.[73] На овом састанку усвојен је план напада на пругу, укључујући и упориште Росуљак између села Буштрања и Клиновца. План је обухватао напад на железничку станицу Ристовац коју треба да напада 3. македонска бригада, ојачана одељењем „цонбула" из Двадесет друге дивизије. Једна чета са минерском групом треба да поруши прспусте код села Павловца на прузи, а да на путу постави мине ради задржавања бугарских снага из Врања, уколико пођу у помоћ својим снагама код Ристовца и Росуљака.

Двадесет друга дивизија преузела је задатак да са две бригаде напада Росуљак (10. и 8), јер је 12. бригада била још у рејону Бабичке горе, односно у Црној Трави.[74] Истовремено је предвиђено да Дваде-

[72] Схватајући значај ове пруге, штаб дивизије је још почетком јула формирао једну диверзантску групу која је готово сваког дана рушила пругу у јулу и почетком августа 1944. (Зборник, том I, књ. 9, док бр. 169).

[73] Архив ВИИ к. 234, фасц. 1. док. бр. 2).

[74] Архив Србије, фонд ПКС бр. 631 и Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 69 и Зборник том VII, књ. 4, док. бр. 4.

сет пета дивизија изврши акцију на пругу од Врањске Бање до Владичиног Хана, јер се њене бригаде налазе близу тог сектора. Штаб те дивизије није прихватио предлог о нападу на пругу јер се интензивно припремао за одлазак на север, у вези са задатком који је дивизија добила од Главног штаба Србије.[75] Штаб дивизије је ипак каоније одлучио да делом снага нападне железничку станицу Лепенац коју је бранио један вод бугарских војника, а да демонстративним нападом на батаљонско упориште у Себеврашу веже непријатеља у периоду општег напада на пругу.[76]

Осма бригада нападала је на најважнијем правцу од села Буштрања према Церу (к. 649) и на к. 632 (Росуљак), односно на најважнији одсек бугарских утврђених положаја. Десета бригада нападала је 3. батаљоном из рејона села Дрежнице преко к. 570 на триг. 649 (Цер) и триг. 632 (Росуљак), а 2. батаљоном од Узинца (к. 644) северно од с. Малог Буштрања гребеном према Церу (триг. 649). Први батаљон 10. бригаде био је у дивизијској резерви. Једна чета из овог батаљона вршила је обезбеђење у рејону Павловца, уједно рушећи пругу и минирајући пут Врање — Бујановац.[77]

Ради успешнијег напада планиран је и удар ватром из минобацача по упоришту, те су због тога минобацачи бригада груписани у посебну групу, у рејону Узинце (к. 770) којом је руководио штаб дивизије.

Напад је почео тачно по плану. Да би непријатеља присилили да уђе у склоништа и да му се онемогући дејство када бригаде буду подилазиле на јуришни положај, почели смо минобацачку ватрену припрему. У ту сврху је са ватрених положаја Узинце (к. 77) испаљено из минобацача 140 мина. Није се могла вршити коректура ватре и дејство није било ефикас-

[73] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 77 и 69 и том 7, књ. 4, док. бр. 3.

[76] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 77.

[77] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 69, Зборник, том 7, књ. 4, док. бр. 3, Архив к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, и дневник Еладимира Вујовића, Архив ВИИ к. 933, фасц. 2, док. бр. 9 и 10 к. 1052 фасц. 2, док. бр. J.

но, тако да]е непријатељ из ровова одмах почео да се брани свим ватреним средствима. Оценивши да минобацачи туку из рејона Русца, усмерио је дејство своје артиљерије на тај рејон, али такође непрецизно. Уз помоћ ракета осветљавао је прилазе упоришту и тукао ватром из митраљеза и пушкомитраљеза. Осма бригада је трпела велике губитке. Наступајући одлучно, уз непосредно руковођење командира и политичких комесара чета, батаљони су прешли на јуришне положаје, на 30—50 м од непријатељских ровова. Он је тада употребио и ручне бомбе и успео да заустави напредовање јединица Двадесет друге дивизије. Извештен о оваквом развоју борбе, а поготову што је 8. орпска бригада дотле имала оеетне губитке, штаб дивизије наређује у 3.20 часова 4. августа, обуставу нанапада и повлачење. Чета која је вршила обезбеђење на прузи и путу код Павловца, порушила је један пропуст на прузи и посекла више стубова на телефонској линији. Одељење „цонбул" није извршило задатак јер се није повезало са 3. македонском бригадом и непријатељске јединице отвориле еу ватру на то одељење када је прилазило железничкој станици Ристовац.

Главни штаб Македоније, чим је престала ватра, претпостављајући да напад није успео, тражио је од штаба Двадесет друге дивизије извештај о резултату борбе. У одговору штаб дивизије обавештава Главни штаб Македоније да непријатељ није протеран из упоришта иако су се бригаде храбро бориле. Само 8. бригада имала је 8 погинулих и 19 рањених.[78] Из 10. бригаде тада је погинуо 1 и 4 рањена.[79] У борби је тешко рањен Спаса Стошић борац 8. бригаде и остао је на положају. После свануће непријатељ га је заробио, али није стрељао, него га је уз велика малтретирања упутио у болницу Врање, где је остао до ослобођења (ме-

[78] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 69.

[79] Зборник, том VII, књ. 3, док. бр. 3; Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и к. 1053 фасц. 5, док. бр. 3 (Према списку погинулих у овој борби је из 8. бригаде погинуло 14, а из 10. бригаде 6 бораца. У два напада 8. бригада изгубила је на Росуљаку 23 борца.

сец дана). Ово је други случај да Бугари у овом крају, у току НОР не убију заробљеног рањеника.

Ноћу 3. VIII 1944. у железничку станицу Врањска Бања преко Стојадина Станковића, припадника НОП, убачен је у коферу експлозив са временским упаљачима. Експлозија је уништила зграду и убила око 20 немачких и 14 бугарских војника и 2 цивила. Сутрадан (4. VIII) минерска група дивизије срушила је пропуст на прузи на Карбевачкој реци, тако да је саобраћај био обустављен 4 дана.[80]

Губици Двадесет друге дивизије у нападу на Росуљак нису били узалудни. Непријатељ који је такође претрпео губитке, није више смео да остане на овим утврђеним положајима, па је 5. августа напустио упориште и повукао се на саму железничку етаницу Ристовац. То је отворило шире могућноети за напад на пругу од Прешева до Врања. Више није постојала опасност да непријатељ угрози позадину снага које нападају пругу на овој деоници. Поред тога, створена је могућност за шири маневар јединица Двадесет друге дивизије од Св. Илије према Рујну и Козјаку. И на крају, омогућен је сигурнији рад Главног штаба Македоније, ЦК Македоније и АСНОМ у Прохору Пчињском.

После ове борбе, јединице Двадесет друге дивизије нашле су се на следећим положајима: 10. бригада на линији Буштрање — Русце — Лепчињце; 8. бригада: Мотина — Св. Илија — Брезовица и 12. бригада (од 6. 8): Српска чука — Нееврта — Крива Феја — Ново Село. Овим распоредом дивизија се нашла на врло повољним положајима за напад на пругу. Њене јединице су наткрилиле деоницу од Ристовца до Владичиног Хана.[81]

Двадесет пета дивизија је 5. августа напустила рејон Криве Феје и пошла преко Стрешера и Чемерника на север, јер није имала радио-везе са Главним

[80] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 169.

[81] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 167 (извештај штаба 22. дивизије од 19. VIII) Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 (Операц. дневник 10. српске бригаде) и дневник Владимира Вујовића.

штабом Србије и није добила писмено наређење које јој је он упутио 6. VIII. У њему се захтевало од дивизије да одмах дође у рејон Ветернице (Поречја) и Бабичког ради садејства са осталим дивизијама (21. и 24). Тада је борбом требало протерати непријатељске снаге које су поселе слободну територију на подручју планине Кукавице — Лесковца — Пусте Реке и Топлице (Горње Јабланице), да би покушале спречити даљи продор оперативне групе дивизија. То наређење је гласило:

„I. Најхитније се пребаците на просторију Бабичко — поречје.

II. Најенергичније и смело дејствовати на главну комуникацију и непријатељске гарнизоне који морају сада бити сви ослобођени.

III. По доласку на одређену просторију, одмах успоставити везу са нама, правцем Оруглица.

4) XXII дивизији пренесите наше наређење:

I. да одмах отпочне најенергичније и смело дејство на главне комуникације и непријатељске гарнизоне, на свим секторима где делују њене јединице;

II. да редовно одржава везу са нама куририма док се не усгостави радио-веза".[82]

Немајући даље везе са Двадесет другом дивизијом, Главни штаб Србије, преко радио-станице Главног штаба Македоније издао је 8. августа ново наређење за дејства на прузи у вези са ситуацијом на Копаонику, у Јабланици и Топлици.[83]

У наређењу је стајало следеће:

1. „Пеко прешао Ибарску долину, савладавши отпор скоро целе немачке дивизије. Кренуо даље за Копаоник.

2. „Предајте Брадоњи наше наређење, да одмах крене на бабичко подручје. Одмах одатле да успут дејствује најенергичније и смело на главне комуникације и гарнизоне.

3. Исто тако Брка и ви треба да максимално појачате ударце на комуникацију и гарнизоне. Коча".

Поред депеше Гл. штаба Србије упутио је и писмено наређење 22. дивизији истог дана.[84]

[82] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 83.

[83] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 97

[84] Зборник, том I, књ. 9. док, бр. 98.

Када је оперативна група дивизија 6. августа избила на Копаоник, велике снаге окупатора пошле су јој у сусрет да би спречиле њен даљи продор и потиснуле је преко Ибра. Ради помоћи групи дивизија, Врховни штаб је наредио Главном штабу Србије да све снаге у Србији усмери тако да онемогући окупатору концентрисање јачих снага у рејону Копаоника и тиме олакша оперативној групи да разбије непријатеља на Копаонику и успе да се повеже са снагама јединица НОВЈ у југоисточној Србији.

У овом периоду, на територији Поречја—Јабланице—Пусте Реке—Радана ситуација је била оваква: Двадесет прва дивизија налазила се на сектору Радан -планине, јачим снагама оријентисана према Космачи и даље према Копаонику; Двадесет четврта на сектору Бучумет—Оруглица—Кукавица. Њој је у овој ситуацији дат задатак да пређе у офанзиву ради везивања квислиншких снага које се налазе у рејону дивизије.[83]

Ове дивизије, водећи у јулској непријатељској офанзиви борбу у окружењу са неколико пута јачим снагама, имале еу велике губитке, али су ипак имале снаге да пређу у офанзиву и дају свој допринос у обезбеђивању пробоја оперативне групе дивизија у Србију.[86]

У овом важном моменту две дивизије (22. и 25) које су биле најопремљеније, пошто нису имале везе са Главним штабом Србије, нису активније учествовале у нападу на окупатора у рејону Ристовца — Бабине горе, али су ове, а нарочито Двадесет друга, својим распоредом и положајима везивале јаке снаге непријатеља које мису могле битп оријентисане према Копаонику.

Бугари су 8. VIII извршили испад на слободну територију на положаје Двадесет друге дивизије, баш оног дана када је Главни штаб Македоније пренео наређење Главног штаба Србије са задацима дивизији.[87]

[85] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 81, 85. и 98.

[86] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 86, 91, 95. и 101.

[87] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 167, Архив ВИИ к. 1054, -фасц. 1, док. бр. 2—20, к. 234, фасц. о, док. бр. 2.

Испад непријатеља дошао је баш у моменту када се штаб дивизије бринуо око смештаја и обезбеђивања рањеника које је оставила Двадесет пета дивизија и оних које је имала Двадесет друга, чији је број износио преко 300, од чега 160 тешких. Проблем је био не само у смештају него и у лечењу рањеника. Стручног кадра је било, али санитетског материјала није било довољно за оволики велики број рањеника, па је чак и лекар дивизије био без слушалица.[88]

Поред овог проблема, дошло је наређење од Главног штаба Македоније да Двадесет друга дивизија упути све борце из прешевоког среза (Прешево и Бујановац) том штабу за формирање јединица које ће бити под његовом командом.[89] Све то је утицало на план дејства те дивизије, односно акције на пругу су одложене.

У оваквој ситуацији непријатељ прелази у напад јаким снагама на слободну територију и то: једном колоном правцем Ристовац—Кленике, другом Ристовац —Стара српско-турска граница на Цер (Росуљак), трећом из Требешиња, преко Д. Отуље и к. 703 к. 795 на Свету гору, четвртом такође из Требешиња гребеном на Лепчинце и даље на Мотину (к. 1303), петом из Златокопа за Св. Илију и шестом колоном из Врањске бање на Стару Брезовицу. Напад је почео 8. августа 1944. рано изјутра.

[88] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168 (извештај штаба 22. див.) Архив Србије док. ПКС бр. 646.

[88] Зборник VII, књ. 4, док. бр. 6. Главни штаб Македоније и ЦК Македоније заузели су став да је бивши прешевски срез њихова територија и да са ње треба да стварају јединице НОВЈ. Тај срез је дотле био у саставу ОК Врање и територије 22. дивизије. Са овим захтевом Главног штаба Македоније сложио се и Темпо, али је ипак поставио питање ЦК КПЈ. Са друге, пак, стране, ОК Врање изнео је овај проблем ПК Србије. На крају је заузет став да борци са те територије буду у јединицама Главног штаба Македоније, а да народним одборима руководи ОК Врање (само из 10. српске упућено у Прешевску бригаду 200 бораца — А. Србије ПКС бр. 652). Писмо ОК Врање, Архив радничког покрета, Београд, фонд ЦК КПЈ рег. бр. 237 (ранији 6259) и АВИИ, к. 234 — ф-1. док. бр. 20.

Бригаде су биле на својим положајима од Ристовца па све до Владичиног Хана, спремне да дочекају сваки упад непријатеља на слободну територију. Откривши благовремено покрете бугарских јединица из њихових упоришта, бригаде су заузеле положаје и прихватиле борбу.[90]

Десета бригада на положајима Св. Гора — Росуљак — Русац — дочекала је четири непријатељске колоне. Иако је била развучена на широком фронту, прихватила је борбу. Бугарске снаге ишле су опрезно уз подршку артиљерије, минобацача и авијације. Бригада је давала отпор на овим положајима све док није четврта непријатељска колона успела да савлада слабије делове бригаде на Лепчинцу, зашла 10. бригади на десни бок и претила да је преко Марганца набаци у Пчишу. Тада се бригада повукла на нове положаје у рејону Марганца. После повлачења бригаде, Бугари нису продужили напад него оу се задржали на Росуљаку.

Осма бригада држала је доминантне положаје Мотине и Св. Илије, као и Ст. Брезовице и затварала правац према болници у Бабиној Пољани, те је и због тога морала упорније да води борбу са непријатељем. Светоилијске положаје он је тежио да заузме обухватом са бокова. По избијању на Св. гору и Лепчинце спојио је трећу и четврту колону и наставио дејства према Мотини (триг. 1303). Други батаљон 8. бригаде који се налазио на Мотини, упорно је бранио своје положаје, иако је непријатељ нападао јаким снагама. Борци овог батаљона противјуришима су одбацивали његову пешадију.

Највећа опасност било је дејство артиљерије, минобацача и авијације коју је непријатељ усмерио на кључну тачку, Мотину. Без заклона и утврђења на

[90] Према дејству непријатељских колона може се закључити да је 10. бригаду напао батаљон из 56. пеш. пука са Ристовца, и батаљон из Требешиња на Мотин преко Лепчинца непријатељски батаљон из Требешиња, Св. Илију батаљон из Златокопа, а Стару Брезовицу батаљон из рејона Врањске Бање. Није искључено да су ови батаљони појачани јединицама из Врања. Према томе, нападала су најмање 4 бугарска батаљона, а то је снага од 2.400 до 2.800 људи.

Борци 22. дивизије и 3. македонске бригаде на Козјаку, августа 1944.

чистом платоу, 2. батаљон 8. бригаде трпео је губитке од овог дејства што је слабило његову одбрамбену моћ.

Први батаљон 8. бригаде успешно је бранио светоилијоке положаје. Он је успорио непријатељево дејство и чак га зауставио пред Барбарушницом. Тек када је непријатељ успео да са Мотине потисне 2. батаљон, угрожен са левог бока, и овај се батаљон око 15 часова 8. августа повукао на погодније положаје на другу одбрамбену линију Грамаду, док се 2. батаљон повукао на Кочару (к. 1421). Шеста непријатељска колона која је нападала положај 3. батаљона у Старој Брезовици, успела је уз велике напоре да заузме Стару Брезовицу, али даље није могла због јаког отпора 3. батаљона 8. бригаде са Јасиковца (Делијска чука) к. 1083 и к. 1382.

Непријатељ је тек до подне успео да избије на Мотину и Св. Илију, није продужио нападе и око 18 часова вратио се у своја упоришта поред пруге. Бри-

гаде су прешле у противнапад и присилиле га на брзо повлачење, те није успео да попали нека села. У селу Барбарушници запалио је набрзину неколико кућа. Повлачењем непријатеља, бригаде су поново поселе своје раније положаје.[91]

Према дејству непријатеља може се закључити да је његов „испад" имао ограничени циљ — да поремети планове јединица НОВЈ и тиме одложи нападе на пругу. Према извештају штаба дивизије, непријатељ је имао 10 погинулих и више рањених, а Двадесет друга дивизија 5 погинулих и 9 рањених.

Други напад на пругу Ристовац—Владичин Хан и противнапад непријатеља

Као што је напред речено, штаб Двадесет друге дивизије примио је наређење Главног штаба Србије да енергично дејствује на комуникацију у долини Ј. Мораве, како би везао непријатељеве снаге за тај рејон и тиме помогао оперативној групи дивизија која је још водила тешке борбе, иако је разбила четничке снаге на Копаонику и заузела Брус.[92] Главни штаб Србије је тражио и од Главног штаба Македоније да и његове јединице дејствују као и Двадесет друга дивизија. Штаб те дивизије није могао, због заузетости борбом 8. VIII да оде на договор у Главни штаб Македоније, те је упутио свог обавештајног официра Стеву Ивановића.[93]

План дејства Двадесет друге дивизије био је да 12. бригада из рејона Несврте и Криве Феје нападне на пругу на деоници Прибој—Врањска Бања, а 8. бригада на деоници од Врањске Бање до Златокопа. Као најважнији задатак ове бригаде у првобитном плану био је напад на саму Врањоку Бању ради обезбеђива-

[81] Извештај штаба дивизије од 19. августа 1944. Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 167, Архив ВИИ к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2—20, к. 233, фасц. 2, док бр. 24; Хроника 8. бригаде, страна 133 и Врањски гласник 1968, страна 155.

[62] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 99, 100, 102 и 106.

[93] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 5

ња санитетског материјала за рањенике[94] 10. VIII 1944. год. план је измењен и тежиште напада усмерено на железничке станице Врањска Бања и Врање, као и на мостове и пропусте на одсеку напада бригаде. 10. бригада је једним батаљоном нападала пругу у рејону Ристовац—Павловац—Нерадовац, а једним обезбеђивала напад постављајући га на Св. Илију и Лепчинац. Тако је непријатељу онемогућено да из рејона Требешиња—Златокоп избије на доминирајуће положаје и на тај начин угрози главнину која напада пругу у долини Јужне Мораве. Трећим батаљоном бригада је требало да чисти просторију села Жапско, Преображење и Ратај од четника.

Из заповести дивизије[93] од 10. августа 1944. види се да су бригадама дати рејони и оријентациони задаци, а да оне по свом нахођењу нападају најважније објекте. У свим бригадама постојале су минерске групе којима су дати важнији и најтежи задаци. Напад за све бригаде предвиђен је за ноћ 10/11. VIII са почетком у 23 часа.

У вези еа оваквим планом напада Двадесет друге дивизије, Главни штаб Македоније је предвидео да 3. македонска бригада напада железничке станице Табановац (на домак Куманова) и Букуревац, а 8. прешевока железничку станицу Букуревац. Напад је требало да почне 12. августа 1944.[9в]

Дванаеста бригада је на етаници Прибој успела да поруши уређаје за регулисање саобраћаја, док саму станицу коју је бранио непријатељски батаљон није успела да заузме. Поред тога протерала је обезбеђење са железничког пропуста на Јовачкој реци испод села Стубла. Мост није миниран због слабог руковођења минерском групом јер није благовремено дошла од жел. станице Прибој и тако је пропуштена већ створена шанеа. У овом нападу је 12. бригада имала 1 погинулог борца и 4 рањена.

[94] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 110, (заповест штаба 22. дивизије).

[15] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 110.

[96] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 115, извештај 22. дивизије Главном штабу Македоније, Зборник ВИИ, књ. 4, док. бр. 4.

Осма српска је 3. батаљоном нападала Вран>ску Бању и успела да иоруши пропуст на прузи на Кумаревачкој реци. Други батаљон који је нападао железничку станицу Врање, имао је највише успеха. Са две чете заузео је етаницу, минерском групом минирао 2 локомотиве и оштетио уређаје. Једном четом заузео је железнички мост на Јужној Морави, северније од станице. И овде је минерским групама слабо руковођено, те је због закашњења, а касније због брзине минирања, мост остао непорушен. Једино су шине и гвоздени прагови оштећени.[97] Главнина 1. батаљона је порушила мост код Златокопа на путу Врање—Св. Илија. Део 3. батаљона, са минобацачком групом, дејствовао је по самој Врашској Бањи да би спречио непријатељским снагама да поседну правце повлачења једног дела 8. бригаде; — J. Морава — Делијска чука (трг. 872) — Стара Брезовица. Бригада је у овој борби имала три погинула борца и 10 рањених.

Десета бригада је на свом одсеку напада порушила један пропуст дужине 10—12 метара и пругу на 17 места, уништивши 34 шине. Оеталим снагама бригада је обезбеђивала напад на пруту и чистила терен Ратаје — Жапско од четника.

Одсјаји експлозије мина и граната, као и пламени од запаљених станица и зграда, осветљавали су читаву долину и оцртавали линију напада. Овај, за народ и јединице НОВЈ пријатан и драг призор, посматрале су и савезничке војне мисије код штаба дивизије и Главног штаба Македоније.[98]

[87] У извештају штаба дивизије од 19. августа наводи се да мост није миниран због дејства непријатеља из бункера са супротне стране, а у монографији VIII бригаде стр. 135, наводи се да је мост заузет али су га минери слабо минирали. Аутор је поклонио више вере овом другом, јер један од аутора монографије, командант батаљона који је напао станицу Врање и мост, вероватније боље зна стварно стање. (Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 115 и 167).

[98] У својим мемоарима, генерал Апостолски износи какав је утицај на њега и шефа енглеске војне мисије мајора Хила оставила борба у долини J. Мораве. (Народна армија бр. 1950. од XI 1969).

Непријатељ се у овој борби упорно бранио, али није у току ноћи напуштао упориште, него је из Враша, 'ђребешиша, Ристовца, Себевраша, Прибоја дејствовао артиљеријом и минобацачима, насумце у правцу места где се водила борба, те је потрошио велике количине муниције.

Према анализи, други напад на пругу у рејону Врања широко је одјекнуо и у јединицама НОВЈ и у народу који је све више пружао помоћ НОП. У војничком погледу постигнути су знатни успеси, али нису потпуно извршени сви задаци. У питању је био пропуст у командовању минерским групама, а не неспособност јединица да заузму објекат и створе услове за рушење. После овог напада, пруга није радила 10 дана. Такође врло важан закључак је да је требало напасти кључне објекте на прузи, железничке мостове и тек по том железничке станице, а не расплињавати јединице на широком фронту. Пруга од Ристовца до Владичиног Хана била је најјаче брањена и са највише снага обезбеђивана, те је и била најтежа за напад. Штабови бригада испољили су способност у командовању, а штабови батаљона еу се показали способним да изврше и најтеже задатке. Командири и политички комесари чета показали су велику храброст и способност. Изразита слабост штабова се осетила у руковођешу минерским групама, што је и знак неискуства. Ворачки еаетав, од којег је преко 200 људи било ново, показао се борбеним и дисциплинованим, што је уверило штаб дивизије да су јединице способне за врло важне борбене задатке."

На основу оваквог закључка, штаб дивизије је донео одлуку да све јединице усмери на север за успешније нападе на пругу. О тој одлуци је обавестио Глав-

[99] Зборник, том I, кш. 9, док. бр. 168, 178, Зборник, том 7, књ. 4, док. бр. 4, 6, 8, 10; Архив ВИИ, к. 181, фасц. 1, док. бр. 4, 6 и 9, к. 234, фасц 1, док. бр. 13/3; к. 1309, фасц. 1, док. бр. 4; 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20; Архив Србије, Фонд ПКС бр. 569.

ни штаб Србије, Главни штаб Македоније и ПК за Србију.[10]"

Штабу дивизије који је јасно поставио план дејства, почело је у извесном смислу да смета добијање наређења из два Главна штаба.[101] Сваки је полазио од својих планова и задатака и у вези с тим уемеравао, односно желео да Двадесет друга дивизија дејствује по његовим концепцијама. О томе је политички комесар дивизије обавестио ПКС и молио га за интервенцију да дивизија добија наређења само од једног главног штаба.

Други проблем за Двадесет другу дивизију била је болница са великим бројем рањеника и болесника, која је била у Бабиној Пољани. У њој су били и рањеници Двадесет пете дивизије. Било их је 110, и то углавном тешких. Бабина Пољана која је сва спаљена у јуну 1944. после пораза бугарског батаљона на Петровој гори, није обезбеђивала сигуран и добар смештај за рањенике. Поред тога, недостатак санитетског материјала, који је донекле ублажен добијеним транспортима, и даље је постојао. Најгоре је било то што је батаљон Двадесет пете дивизије који је остављен као обезбеђеше, без знаша и одобрења штаба Двадесет друге, напустио болницу 11. VIII и са лаким рањеницима отишао у саетав своје дивизије. Болница је после овога била незаштићена.[102] Из долине Јужне Мораве, распоред бригада дивизије потпуно је обезбеђи-

[100] Архив Србије, фонд ПКС бр. 659; Архив ВИИ, к. 233, фасц. 3, док. бр. 3 и к. 234, фасц. 2, док. бр. 2 и фасц. 3, док. бр. 2; Зборник, том I, књ. 9, док. бр 115.

[101] Архив Србије, фонд ПКС бр. 659 (од 13. 8. 1944. писмо политичког комесара 22. дивизије ПКС). Због својих планова развоја борби Главни штаб Македоније са Темпом затражио је од Врх. штаба да му стави 22. дивизију под команду ради њеног усмеравања према Овчем пољу. (Извор: АВИИ к. 234. ф. 1, док. бр. 20)

[102] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 4 и к. 233, фасц. 3, док. бр. 3 (депеше Главног штаба Србије и Македоније) о проблему болнице и ОК Врање обавештава ПКС, износећи да је питање исхране и лечење (нема лекова) критично, и да нема довољно стручног кадра, има само два лекара и то једног Италијана и једног Бугарина. (Архив Србије, фонд ПКС бр. 646).

вао болницу, али од Криве Паланке и Босиљграда није било снага, те је са те стране непријатељ могао само у току једне ноћи преко Доганице да избије на Бабину Пољану и угрози болницу. У таквој ситуацији штаб дивизије је донео одлуку да за обезбеђење болнице одреди 8. бригаду. У исто време тражио је излаз у транспортовању рањеника авионима и зато је упутио захтеве Главном штабу Србије и Главном штабу Македоније. Главни штаб Србије је послао захтев Главном штабу Македоније да пронађе терен за атерирање савезничких авиона са материјалом за Двадесет другу дивизију који би после транспортовали рањенике.[103]

Ову ситуацију је погоршавало што је тада Главни штаб Србије наредио Двадесет другој дивизији да што пре упути 12. српску бригаду у рејон Бабичке горе.[104]

Баш тога дана када је штаб дивизије сву пажњу усредсредио на решавање ових проблема, окупатор се спремао за противнапад, како би отклонио опасност од поновног напада на пругу[105] Главни удар је усмерио правцем Себеврање — Крива Феја. Обухватним дејствима правцем Врањска Бања — Српска чука и правцем Стајковце — Ново Село, тежио је да јединицама НОВЈ које се налазе у овом рејону, онемогући маневар према Св. Илији и Петровој гори, а из рејона Криве Феје према Новом Селу и Варденику.

На основу оваквог плана непријатељ концентрише и усмерава своје јединице на следећи начин: батаљон из Требешиња упућује према Св. Илији путем Врање — Св. Илија, а 2. коњички пук из Врањске Бање према Старој Брезовици; један батаљон из Врањске Бање преко Бујковца, Дуге Луке, Српске чуке према Кривој Фејии. На правце Корбевац — Присади (к. 1035) и Себеврање — Приеади (к. 1035), Врви кобила (триг. 1280) Красујевац упућује батаљон из Себеврања а на прав-

[103] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 98; Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/18.

[104] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178, Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/17, Зборник 1/11, док. бр. 1.

[105] Зборник, том I, књ. 9 док. бр. 168 и том I, књ. 11, док. бр. 1, (извештај 22. дивизије).

це Богошево — Руда чука (к. 1049) — Оштрица — к. (1230) Китка и Рђавица — Боровик (к. 1257) — Клисурчевица — Ланиште до два батаљона (један из Прибоја, а други из Врања). На десно крило, на правац Стајковац—Коштиљњак (триг. 1361) М. и В. Јаловик упућује батаљон из рејона Владичиног Хана. За поседање доминирајућих положаја у нападнутом рејону Бесна Кобила — Стрешер непријатељ је упутио један батаљон из Босиљграда, ојачан артиљеријом и минобацачима.[106]

Штаб Двадесет друге дивизије, процењујући да непријатељ може свакот тренутка прећи у напад на слободну територију, поставио је своје бригаде на положаје да осујети продор окупатора. На правцу главног напада непријатеља била је 12. српска бригада са 4 батаљона. На деоном крилу Ланиште (Ново Село) налазио се 1. батаљон. На Боровику (к. 1257) (к. 1230) бранио се 2. батаљон. На правцу Себеврање — Несврта, на положајима Присади (к. 1035) и Клисура (к. 968), био је 3. батаљон, а у Кривој Феји, налазио се 4. батаљон, са Штабом бригаде.

Са Лепчинца—Мотине и Св. Илије, те ноћи је у вези са одлуком штаба дивизије смењена 8. српска бригада ради обезбеђивања и евентуалног пребацивања рањеника. Она је у моменту напада била на маршу од Св. Илије према Грамади (где је било чело колоне) (триг. 1451).

На Св. Илији, пред само свануће 2. батаљон 10. бригаде преузео је положаје од 8. бригаде. Остале снаге те бригаде (два батаљона) налазиле су се на положајима: Св. Илија — Мотина и Лепчинце.

106 хачна нумерација и јачина снага непријатеља не може се утврдити јер нема њихових докумената о тој борби, а у извештају штаба 22. дивизије и других штабова нема потребних података. Из података којима се располаже реч је о 52, 3. и вероватно 36. пешадијском пуку тада упућеном на Бесну кобилу. 29. дивизија је била ојачана са још три батаљонска тешка митраљеза који су учествовали у овој борби. (Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168; том I, књ. 11, док. бр. 1 и Архив ВИИ, к. 3, фасц. 1, док. бр. 4, Зборник VII, књ. 4, док. бр. 19, 21 и 23).

Непријатељ који је желео да ло сваку цену изненади бригаде и дубоко продре на слободну територију, пошао је рано у напад на правцу Себеврање — Несврта и Врањска Бања — Српска чука. Борбено обезбеђење 3. батаљона 12. бригаде на Присади (к. 1035) и к. 968 — Клисурица открило је напад непријатеља, прихватило борбу и омогућило брз развој читавог батаљона који је прешао у противнапад. Тада је дошло до борбе прса у прса. Захваљујући одлучности команданта батаљона и борбености бораца, после 4 часа тешке борбе непријатељски батаљон је враћен у долину Јужне Мораве на полазне положаје.[107]

Истовремево је 2. батаљон 12. бригаде прихватио борбу са непријатељем који је почео напад из Рђавице и Богошева. Енергично предузетим противнападом са Боровика, 2. батаљон је одбацио непријатељске снаге чак до Рђавице и са Руде чуке (к. 1049) према Богошеву. Уводећи нове снаге, непријатељ је успео да поново потисне 2. батаљон са Боровика и он се повукао на Китку, где се једним делом већ налазио 3. батаљон а главнином на Красњевац после успешног одбацивaша непријатеља. Бугарски батаљон је после тешких губитака остао паоиван у Себеврању.

Ови батаљони (2. и 3) посели су: Ланиште, к. 1230, триг. 1280 (Врви кобила) и Соколовац. Када се на положајима Несврте водила борба, непријатељ је напао и на правцу Св. Илије, тј. батаљон 10. орпске бригаде. Брзим противнападом непријатељ је одбачен према Јужној Морави. Овај бугарски батаљон није у току дана испољио активност, а следеће ноћи вратио се на полазне положаје. Тако је батаљон 10. српске бригаде одржао кључни положај на Св. Илији.

Осма српока бригада која је на маршу чула борбу ва Св. Илији, Несврти и Српској чуки, прекинула је покрет, очекујући извештаје о борби, па, ако то ситуација буде захтевала, да врати своје јединице и уведе их у борбу. У исто време је обавестила штаб дивизије о борби на Св. Илији. Око 8.30, када је бригада стигла

[107] У овој борби највише се истакао командант батаљона Петроније Величковић. Успешно је командовао и командир чете Жика Радосављевић, иако је био рањен.

у рејон Грамаде (трит. 1451) открила је да је непријатељ избио у Стару Брезовицу. Без везе са штабом дивизије, штаб бригаде одлучује самоиницијативно да пређе у напад и протера непријатеља према Врашској Баши. Бригада је 2. батаљоном напала Ст. Брезовицу преко Јасиковца, а 3. батаљоиом преко к. 1267 ка Брезовици. Напад је почео тачно у 9.30 час. Други бугарски кошички пук који је без борбе продро у Брезовицу (није било снага због смене јединица), комотно се одмарао и није био војнички обезбеђен. Напад 8. српске бригаде је за шега представљао изненађеше. Непријатељ је покушао да прихвати борбу снагама које су биле најближе штабу пука. Овај шегов покушај није задржао батаљоне који су били у налету на Брезовицу. Из једно-г јуриша у друш прелазиле су чете ових батаљона не дозвољавајући непријатељу да се среди. Дезорганизован изненадним нападом, разбијен јуришима бригаде, читав пук се повлачио, у ствари, безглаво бежао према Врашској Баши. Повлачеше је било такво да је тај кошички пук једва уопео да извуче рашенике, а међу шима и овог команданта, пуковника Лекова. Победа над овом непријатељском колоном постигнута је до 12 часова 14. 8. 1944. Тиме је отклошена опасност по болницу.

Борба на Српској чуки такође је почела касније него што је непријатељ желео. Ова колона избила је на Српску чуку баш када је почела борба на Брезовици (9.30). Делови за обезбеђеше 12. бригаде и снаге команде места Кичер брзо су одбачени из овог рејона према Кривој Феји, али је дубока и стрма страна Горње реке између Српске чуке (трг 1415) и Криве Феје (к. 1144) успорила напредоваше, те је ова колона подишла положајима 4. батаљона 12. орпоке бригаде тек око 12 часова. Не дозволивши да се ова колона потпуно развије за борбу, 4. батаљон је са к. 1144 одбацио непријатеља на Српску чуку у 13 час. Та колона је после овог пораза остала неактивна. Али шено избијаше у рејон Криве Феје имало је великог утицаја на даљу борбу 2. и 3. батаљона на Несврти. Ови батаљони су после по)Стигнутих успеха, нападани од непријатељских снага са Руда чуке и Боровика могли успе-

шно да се и даље одрже, да је позадина била сигурна. Појава непријатеља на Бесној кобили и борбе на Кривој Феји довела је до тога да су штабови 2. и 3. батаљона донели одлуну да се повуку према Новом Селу, где још није било борби и где се налазио 1. батаљон 12. бригаде. Ово су батаљони учинили баш оног момента када је 4. батаљон успео да отклони највећу опасност по наше снаге на Несврти. Не сачекавши ново наређење штаба бригаде, они су се преко к. 1401 (Чаушевска махала) повукли у 13 часова у Ново Село.

Непријатељока колона која је дејствовала преко Стајковца, почела је борбу оа 1. батаљоном (две чете) тек око 16 часова. Ове чете су, прешавши у противнапад, успеле да непријатељску колону, после борби на четири узастопне линије, одбаце према Јужној Морави. Тиме је спречено окружење 12. бригаде у рејону Несврте и Криве Феје и том приликом је погинуо Тајаровић заменик команданта 1. батаљона.

Штаб бригаде који је руководио борбом из Криве Феје, када је извештен да оу се 2. и 3. батаљон повукли према Новом Селу, одлучио је да се и он са 4. батаљоном пребаци у рејон Новог Села, око 16 часова. Повукао се када је открио да су непријатељске снаге избиле у рејон Несврте и продужиле према Кривој Феји.

Најопаснија непријатељска колона која је избила на Бесну кобилу око 10 часова, остала је пасивна и није прешла у напад на правцу Криве Феје и Новог Села, него је само ватром из минобацача и артиљерије садејствовала јединицама које су нападале од Јужне Мораве. Појава ове колоне и оне на Орпској чуки негативно је утицала на борбе на Несврти и Кривој Феји. У борбама у току 14. августа, максимално дејство је испољила непријатељска авијација која је тукла положаје бригада, а нарочито у рејону Несврте и Криве Феје. Дејство авијације по положајима 10. српске бригаде (Лепчинце, Света гора), с обзиром на то што је земљиште откривено, присилило је бригаду да повуче батаљон у рејон Русца, Марганца и Мотине.

Повлачеше 12. бригаде према Новом Селу, а 15. према Варденику, са два батаљона, омогућило је

непријатељским снагама, које оу избиле у рејон Несврте, да продру до Криве Феје и повежу се са деловима на Бесној кобили. Ове јединице су 15. августа запалиле многе куће у Кривој Феји и Несврти (160 кућа и 240 осталих зграда) и око 14 часова вратиле су се у своје гарнизоне.[108]

Непријатељ је имао велике губитке: код Брезовице 11 погинулих, заробљених 6 војника и једног потпоручника. Заплењено је 6 тешких минобацача, 6 митраљеза, 6 пушкомитраљеза, 20 пушака, 60 мина за бацаче 23.000 метака, 60 ручних бомби, 100 шаторских крила, шињела, 18 коња и др. На положајима Несврте непријатељ је имао 59 погинулих (40 код 3. и 19 код 2. батаљона). Заплењен је један тешки минобацач, 1 пушкомитраљез и 17 пушака, 2 коша и др. На положајима Новог Села имао је 4 погинула и 6 рањених војника, а на правцу Криве Феје 6 погинулих и 4 рањена. У овим борбама погинуо је један виши официр.[109]

Ова победа бригада Двадесет друге дивизије показала је колико су штабови бригада, батаљона и команде чета дорасли сложенијим задацима. Испољена иницијатива и брзина доношења одлука код ових штабова бригада и батаљона показала је шихову спретност. Слабе везе између штабова батаљона и бригада, као и штаба дивизије ставиле оу сваки штаб на пробу и натерале на самостално дејство. Повлачење батаљона 12. српске (2. и 3.) еа Несврте је резултат тешке ситуације. Једина критика може им се упутити што претходво нису сачекали или тражили одлуку штаба бригаде. Повлачење није имало последица. Победа је извојевана само дан

[108] Зборник, том I, кн> 9, док. бр. 168 и 178, том I, књ. 11. док. бр. 1, Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 20/23, фасц. док. бр. 12/3, к. 181, фасц. 5, док. 4, 6 и 19. Зборник том VIII, књ. 4, док. бр. 13, Архив Србије, фонд ПКС бр. 569.

[109] рубици непријатеља су наведени према документацији 22. дивизије. Ту има неслагања. Према операцијском дневнику 1. батаљона 8. српске бригадг, код Брезовице су погинула 22 непријатељска војника и заплењено 40 коња. Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3.

У овим борбама од бригада 22. дивизије, највише губитака имала је 12. српска — 14 погинулих бораца и старешина. Из 8. српске бригаде погинуо је Влајко Станковић, заменик пол. комесара 1. батаљона.

каоније над истим непријатељем коју је постигла опе~ративна група дивизија на Копаонику 13. VIII, разбивши два батаљона бугарске 27. дивизије.[110] На крају Југоисточна Србија доживљавала је велике дане пред коначном слободом.[111] Овом борбом, бугарске окупаторске снаге завршиле су своје офанзивне акнЈије на еектору Двадесет друге дивизије. Од 14. VIII 1944. Бугари су чекали развој ситуације која ће им донети коначно разочарање.

Успешним одбијањем бугарског напада на слободну територију, Двадесет друга дивизија је створила услове за акције од већег значаја, али је ситуација у рејону Врања и Козјака, нарочито нерешено питање обезбеђења рањеника, ометала реализовање планова те дивизије.[112]

Главни штаб Србије је још 8. VIII 1944. поставио задатак Двадесет другој дивизији да пронађе земљиште погодно за аеродром, ради спушташа савезничких авиона.[113] Органи штаба дивизије са начелником штаба на челу, и шеф еавезничке мисије испитали су читаву територију, па чак и Доганицу и Жеравине на Етничкој граници. Пошто није пронађено погодно земљиште на територији Пчиње, штаб дивизије је замолио Главни штаб Македоније да пронађе такво земљиште и помогне пребацивање рањеника.[114] Али, на територији Главног штаба Македоније, на Козјаку, није пронађено такво место, то је штаб Двадесет друге дивизије обавестио Главни штаб Србије да нема погодног земљишта за аеродром и уједно га замолио да омогући пребацива-

[110] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178.

[111] Поред 3. батаљона 12. бригаде, у овим борбама су се истакли и 2. и 4. батаљон те бригаде са командантима Стратијом Ђикићем и Жиком Динићем и политичким комесарима Стојаном Цојићем и Драганом Петровићем. Код 8. српске бригаде истакли су се 1. и 3. батаљон који су нападали Стару Брезовицу.

[112] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 1, (извештај штаба 22. дивизије ГШС); Архив ВИИ, к. 233, фасц. 3, док. бр. 3.

[113] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/18, (депеша Главног штаба Србије).

[114] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 98 и Архив ВИИ, к. 234, фасц 1, док. бр. 2/19.

ње рањеника из Бабине Пољане на Кукавиду.[115] Главни штаб Србије је прихвагио предлог Двадесет друге дивизије. На основу тога је штаб дивизије одредио 8. српску бригаду да обезбеђује пребацивање рањеника на

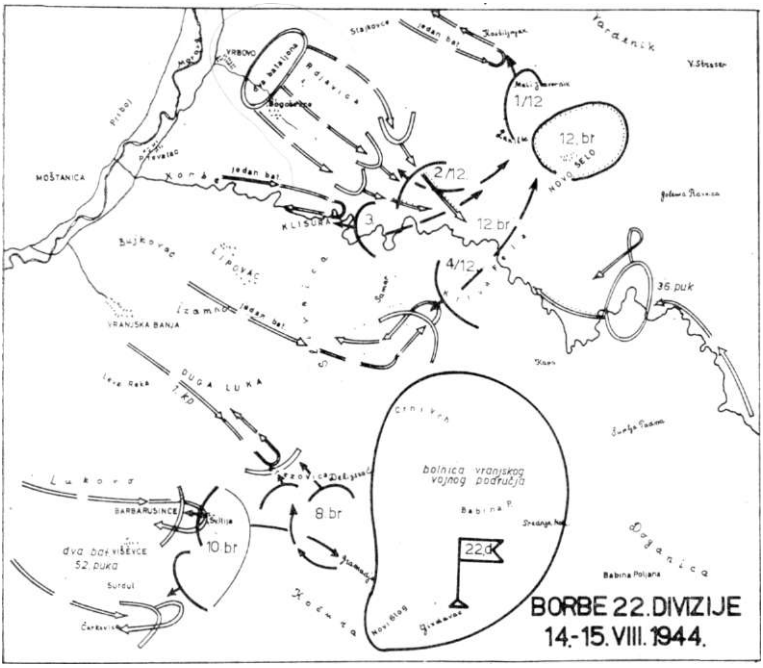

Кукавицу, до демаркационе линије, где је требало да их преузму Врањски одред и јединице Двадесет четврте дивизије.[116]

[115] Архив ВИИ, к. 1052. фасц. бр. 4, док. бр. 2.

[116] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 1; Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 19 и к. 181, фасц. 2, док. бр. 22 Главни штаб Србије наредио је да 24. дивизија прихвати рањенике, али она је због заузетости сматрала да не може да прими тај задатак, па је тражила да тај задатак не извршава 13. бригада него Врањски одред. Главни штаб Србије изричито наређује 24. дивизији да са једним батаљоном 13. бр. на демаркационој линији прихвати рањенике од 24. див. (Зборник, том I, књ. 9, док. 170 и том I, књ. 11, док. бр. 9, Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. 12/3).

И поред свих ових тешкоћа, штаб дивизије је успео да са 8. српском и Врањским одредом који је у међувремену дошао код 22. дивизије у току ноћи 22/23. августа пребаци рањенике преко комуникације Врање — Владичин Хан код Прибоја, а 24/25. августа преко демаркационе линије на Кукавици. Ту су их предали батаљону 13. српске бригаде Двадесет четврте дивизије и он их је са Врањеким одредом пренео до аеродрома одакле је већина транспортована у Вари, у Италију.[117]

Чим је предала рањенике, 8. српска бригада је самоиницијативно напала караулу Преке воде коју је уништила и том приликом заробила 15 бугарских војника и убила 7. Запленила је 200 оваца, 30 говеда и др.[118]

Рушење моста у Грделичкој клисури и напад на Власотинце

У наређењу Главног штаба Србије од 8. августа, Двадесет другој дивизији је наређено да на својој територији формира партизанске одреде који би имали задатак да после одласка дивизије са те територије, дејствима на комуникацији и на терену извршавају задатке које је до тада она остваривала.[119] На основу овог наређења штаб дивизије је 20. августа формирао два одреда на територије Пчиње и Босиљграда, Пчињски и Босиљградски. Пчињски је добио задатак да уништи преостале четнике и да дејствује на прузи од Прибоја до Ристовца, а Босиљградски да дејствује у босиљградском срезу.

Врањски одред који је раније формиран, реорганизован је и дат му је задатак да уништи четничке

[117] Зборник, том I, књ. 11, док. 1, АВИИ к. 1053, Ф. 3, док. бр. 1, (историјат 8. српске бригаде), Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. 3, Операцијски дневник 1. батаљона 8. српске бригаде, хроника 8. бригаде, страна 138.

[118] Хроника 8. српске бригаде, страна 138.

[119] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 98 и АВИИ к. 233, ф. 3, док. бр. 9.

групе на терену Пољанице и да дејствује на пругу Владичин Хан — Грделица са леве обале Јужне Мораве.[120] Према наређењу Главног штаба Орбије, Врањски одред је потчињен Двадесет четвртој дивизији (раније је то био 4. батаљон 10. српске бригаде). Штаб Двадесет друге дивизије тражио је од Главног штаба Србије да се одред врати под команду Двадесет друге дивизије.[121]

Поред одреда, на овој територији је функционисала команда Врањског војног подручја, са три команде места (Трговиште, Св. Илија и Н. Село — Варденик) за псињски, врањоки и наеурички срез које су имале добре кадрове и доста велики број бораца. Команде места — Св. Илија и Ново Село имале еу своје диверзантске групе. Због тога што су већ постојале ове позадинске команде, Окружни комитет за Врање је сматрао да није потребно формирати партизанске одреде, али штаб Двадесет друге дивизије није усвојио овај предлог, него је почео да формира одреде.[122]

У то време је на терен Пчиње стигла 3. бугарска бригада „Георги Димитров" под командом Главног штаба Македоније.[123] Она је својим доласком појачала снаге тог главног штаба.

У периоду када ее Двадесет друга дивизија припремала за одлучан напад на пругу и друга непријатељска упоришта, ситуација у Србији била је још повољнија. Оперативна група дивизија добила је задатак да пређе у офанзиву према Руднику, а Прва пролетерска дивизија је водила борбе на Златибору, док су 23. и 25. дивизија успешно разбијале окупаторске гарнизоне и четничке снаге у источној Србији. Двадесет четврта дивизија је 20. августа ослободила Лебане.[124]

[120] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168 и том I, књ. 11, док. бр. 1.

[121] Зборник, том I, књ. 8, док. бр. 168.

[122] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 168, (писмо ОК Врање ПКС).

[123] Зборник, том VII, књ. 4, бр. 2 и 16 и Архив ВИИ, к. 232, фасц. 1, док. бр. 10; к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/14 и 2/16.

[124] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 5, 6, 10 и 12.

Црвена армија је продрла у Румунију и очекивало се сваког момента избацивање Румуније из рата. Ова ситуација имала је великог утицаја на бугарску фашистичку армију, а нарочито на оне снаге које су се налазиле у Македонији и Србији. Њихова борбеност је опала и нису више биле способне за офанзивна дејства, али су се у својим упориштима и даље упорно бориле.[125]

Штаб 22. дивизије 22. VIII 1944. у Новом Селу (Сурдулица)

Избацивање из употребе железничке пруге у Грделичкој клисури био је неопходан задатак Двадесет друге дивизије. То би пореметило немачке планове за довлачење онага са југа у Србију. Осећајући тај моменат, штаб дивизије се журио да што пре дође у рејон Грделичке клисуре и нападом онеспособи пругу тако да се окупатор не може користити најважнијом комуникацијом у најкритичније време.

[125] Зборник, том I, књ. 11, док. 57, и том VII, књ. 4, док. 19 и 20.

Штаб дивизије је донео одлуку за напад на упоришта у рејону Грделичке клисуре још 12. августа и о томе обавестио претпостављени штаб. На основу те одлуке сачинио је оријентациони план дејстава у коме су били предвиђени најважнији објекти за напад у том рејону:[126]

— пруга у Грделичкој клисури, железнички мостови и станице; рудник молибдена у Мачкатици и флотација у Белом Пољу; непријатељско упориште на Власини и Власотинце, истурено упориште окупатора за одбрану Лесковца и Ниша. Тиме би се створили услови за проширивање дејства дивизије према Бабичкој гори, Нишу и Пироту.

Штаб дивизије је почео да остварује свој план, па је са 10. и 12. бригадом пошао 23. августа из рејона Варденика у Црну Траву, а 8. ерпској је поставио задатак да, чим преда рашенике Двадесет четвртој дивизији, пође у саетав дивизије ради укључивања у општи напад на комуникацију од Владичиног Хана до Грделице. Штаб Двадесет друге дивизије је одмах по доласку у Црну Траву — Власина (Полом), 24. августа, наредио 10. и 12. бригади да сутрадан пређу у рејон села Рупља (Дурсунска, Рајчетинска и Павлечинска махала) и предузму одговарајуће мере обезбеђеша и извиђања, као и све припреме за акцију.[127]

У Предејану се налазио један пешадијски батаљон бугарске окуаторске војеке, у руднику Мачкатица 1.000 војника (неодређене припадности), на железничкој станици Цеп једна чета на обезбеђешу пруге и мостова, а у Грделици до 200 војника.

Штаб дивизије је наредио штабовима бригада да преко својих обавештајних органа провере податке о

[126] Зборник, том I, књ. 11, док. 1 и Архив Србије, фонд ПКС бр. 659 (Према одлуци штаба дивизије, после удара по прузи, 12. бригада би ишла на Бабичко, а 8. и 10, дејствовале би на одсеку Грделицг. — Врање.)

[127] Зборник, том I, књ. 11, док. 21, (наређење штаба 22. дивизије од 24. VIII 1944).

непријатељу и да прикупљају друге податке ради успешнијег напада.[128]

Према плану штаба дивизије, требало је да јединице нападну пругу на деоници Цеп — Предејане, поруше мост 1 км северно од Предејана, железничку станицу Предејане са овим инсталацијама и железничку станицу Цеп, такође са свим инсталацијама. Поред ових објеката, на читавој дужини од Цепа до на 1,5 км северно од Предејана, требало је да поруше пругу и пут и све пропусте на шима.

Дванаеста српока бригада добила је задатак да нападне најважнији објекат, мост северно од Предејана, железничку станицу Предејане и пропуст на Предејанској реци што је подразумевало сам напад на Предејане. Бригада је требало да стигне на место напада правцем Црвени брег — Милијина ливада — Предејане.

Десета бригада је добила задатак да обезбеђује налад на Предејане и поруши пругу и пут ееверно и јужно од Предејана, и то 1. батаљоном у висини села Крпејаца и Бабића, а 2. у висини села Бричевја. Трећи батаљон је имао да поседне положаје код еела Малчишта и обезбеди напад на пругу од рудника Мачкатице, као и јединице динизије са тог правца чак и 26. августа, јер се претпостављало да непријатељ, после напада на пругу, може поћи у противнапад.[129]

Оомој српској бригади издато је посебно наређеше за напад на пругу. Озо је учињено зато што штаб дивизије није био сигуран да ће ова бригада стићи на време у рејон напада, па је за сваку евентуалност тај задатак бригаде био ван дивизијске заповести.[130] Нема

[128] У свим српским бригадама, по наређењу Главног штаба Србије од 8. VIII постављени су обавештајни официри. У 8. бригади постављен је Воја Љумовић командир чете у Косовском батаљону, у 10. бригади Тихомир Слијепчевић, такође командир чете из Косовског батаљона, а у 12. бригади Чедомир Станковић Урош, ранији заменик командира 12. бригаде.

[128] Зборник, том I, књ. 11, док. 33, (наређење штаба 22. дивизије од 25. августа 1944. изд?.то у 14.15 часова).

[130] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 44, (извештај штаба дивизије од 26. VIII).

података да ли је бригада примила ово наређење. Она је такође добила врло важан објекат за напад — железничку станицу Џеп која је са инсталацијама и водоцрпним станицама била једна од најважнијих на прузи Ниш—Скопље.

Напад на пругу у Грделичкој клисури био је предвиђен за 23 часа 25. августа 1944. Штаб Двадесет друге дивизије је том нападу посветио велику пажшу. Он је пре издаваша писменог наређења обавестио штабове 10. и 12. бригаде о задатку и начину извршеша. На основу тог наређеша, бригаде су поставиле задатке батаљонима.

Дванаеста српека бригада је омладинском (4) батаљону одредила најважнији задатак — напад на мост и пругу, 1 км. северно од Предејана. Са овим батаљоном пошао је и заменик команданта бригаде Станковић Драгомир Нишавац, да као искусни минер обезбеди миниираше моста. Први батаљон добио је задатак да нападне саму железничку станицу Предејане, а 2. да нападне бугарски батаљон у Предејану и да га веже за себе, како не би учествовао у одбрани станице и моста. Трећи батаљон је био резерва.

Десета бригада је одредила 1. батаљон да руши пругу У рејону села Крпејице и Бабићи, а 2. у рејону села Бричевје. Трећи батаљон је добио задатак да поседне положаје у рејону села Малчишта.

Бригаде су пошле на извршеше задатка по дану, јер им је то омогућавала планина Качер. На место напада дошле су у 23 чаеа, а када је 12. бригада дошла у рејон к. 582, њен 4. батаљон је скренуо десно и пошао у напад на мост. Ишао је низ Предејанску реку, а 2. батаљон путем према цркви у Предејану. Бугарски батаљон је приметио претходницу 2. батаљона, али није отворио ватру на њу. А када је наишла главнина, на чијем је челу био штаб, непријатељ је из ровова који су били добро маскирани, отворио јаку митраљеску ватру и међу првим тешко ранио команданта батаљона Стратију Ђикића, а заменик политичког комесара Тихомир Стојановић погинуо је.

Други батаљон није очекивао ровове у том рејону и био је изненађен дејством непријатељске ватре. По-

ред свега, развио се и прихватио борбу. Тада је непријатељ отворио снажну минобацачку, артиљеријску и митраљеску ватру на све прилазе и ширу просторију око овојих утврђења, па је присилио 2. батаљон на одбрану.

Непријатељ је бацањем ракета осветљавао прилазе Предејаеу и на тај начин контролисао улазе у место, па је прецизно, раније планираном ватром, онемогућио и 1. батаљону продор ка железничкој станици. Сви покушаји батаљона да продре у Предејане остали оу без успеха.

Четврти батаљон, добро вођен од познаваоца терена, успео је да дође у рејон места напада. Посада у бункеру спремно је дочекала напад и ватром митраљеза штитила прилазе мосту. Вештим руковођењем, 4. батаљон је успео да овлада мостом на десној обали Јужне Мораве и неутралише бункер на левој обали. После краткотрајног отпора, посада букера је побегла. Минери су поставили мине и порушили мост. Експлозија је одјекнула у кањону Предејана, а то је био знак да је мост заузет и порушен. Када је штаб бригаде добио извештај да је мост порушен, наредио је да се бригада повуче одређеним правцем у Рупље — Банковце иако Предејане није било заузето.

У то време је 10. српска бригада на свом одсеку напада успешно порушила пругу, и то: 1. батаљон северно од Предејана, у дужини од 1.500 метара, а 2. јужно од Предејана на дужини од 500 метара. Порушена су два пропуста на путу и један на прузи.[131]

Исте ноћи је 8. српска бригада, по повратку са леве обале Јужне Мораве, код села Мртвице и Гарија, порушила пругу северно од Цепа на 4 места.[132]

Трећи напад на пругу није текао онако како је штаб дивизије предвиђао, али је рушењем моста, распона преко 60 метара, извршен најважнији део задатка. Оштећење је било велико и захтевало је доста времена и специјалне јединице за оправку. Штаб диви-

[151] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 44.

[132] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, (Операцијски дневник 1. батаљона 8. српске бригаде).

зије је тада сматрао да ће саобраћај бити прекинут само 10—15 дана.[133]

Пруга је порушена у моменту када је Румунија прешла на страну антихитлеровске коалиције. Тиме је убрзан продор Црвене армије ка југословенској граници. Од успешног саобраћаја на прузи Солун — Ниш — Београд, зависило је пребацивање немачких снага у Банат и источну Србију. Рушење пруге дошло је у најкритичнијем моменту за немачке снаге у Србији. Тада су, у рејонима Ниш, Лесковац, Бела Паланка, Књажевац, Немци имали слабе снаге, а у рејонима Владичин Хан, Врање, Бујановац није било немачких снага, па тако нису могли да обезбеде комуникацију Куманово — Ниш. Рушеше пруге у Грделичкој клисури било је у овом моменту од стратегијског значаја. Последице су се убрзо показале, када је фашистичка Бугарска избачена из рата. Сектор Двадесет друге дивизије остао је без окупаторских снага, чиме је онемогућено формирање фронта (источног фронта Немаца) тзв. „плаве линије" од Клисуре до Беле Паланке.

Приликом напада на Предејане, 12. српска бригада имала је 13 погинулих, међу којим су Милорад Св. Манојловић, политички комесар 1. батал»она, Божидар Најдановић Гане, заменик политичког комесара 3. батаљона, Тихомир Стодановић, заменик политичког комесара 2. батаљона и око 30 рањених, међу којима и командант 2. батаљона Стратија Ђикић.[134]

С обзиром на велику важност пруге Ниш — Скопље, окупатор ће у два маха покушавати да мост поправи и обезбеди саобраћај на њој, али неће уепети.[135] У периоду када је порушен мост у Предејану, из Грчке је хитно пребацивана железницом 4. СС дивизија према Београду. Када је моет порушен, она се морала пребацивати пругом преко Косова и Ибарском доли-

[133] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 44 и 68, (извештај штаба 22. дивизије Главног штаба Србије, Архив ВИИ Микротека НАВ-Н-П-77-1297/000 741 (Дневни извештај к-де Југоистока).

"[4] Извора о погинулима нема, сем списка који је састављен на основу података савеза бораца Власотинце и Црна Трава и разговора са појединцима. За рањене нема тачних иодатака.

[135] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311-193/413 и 311/191/2-238.

ном, што јој је због маше прогтусне моћи стварало нове тешкоће.[136]

Истог дана, 26. августа 1944., када је завршен напад на Предејане, у поподневним часовима штаб дивизије оријентише јединице за напад на Власотинце[137] и доводи их у рејоне полазних положаја за напад. У Власотинцу су се налазили недићевци и четници.[133]

Главни штаб је наредио Двадесет другој дивизији да јаче напада непријатеља.[139] Ситуација са бугарским окупационим снагама била је врло компликована. Бугарска је била пред капитулацијом и претила је опасност да Немци разоружају шене снаге у Србији. Због такве ситуације, Главни штаб Србије наредио је Двадесет другој дивизији да почне преговоре са бугареким снагама ради њиховог преласка на страну НОВЈ или ако то не желе, да их разоружа. Дивизија је примила то наређење баш када је била концентрисана за напад на Власотинце, те није могла да га одмах изврши.[140]

Наређењем од 27. VIII 1944. Главни штаб Србије поставља штабу Двадесет друге дивизије као главни и основни задатак — „разбити главне недићевско-четничке онаге и окупаторско-недићевско-четничку власт по срезовима, општинама и селима".[141] Овај задатак се потпуно поклапа са одлуком Двадесет друге дивизије да нападне Власотинце, јер је на територији те дивизије била најјача групација четничко-недићевеких снага. Сада је и Пиротски одред стављен под команду те дивизије.[142]

Пред сам напад на Власотинце, штаб дивизије је добио обавештење да су се бугарске граничне јединице

[130] Архив ВИИ, к. 70, фасц. 1, док. 1, (изјава генерал-потпуковника Лера).

[137] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 48, (наређење 22. дивизије бригадама).

[138] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 68, извештај 22. дивизије Главном штабу Србије.

[139] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 1, док. бр. 2, (депеше Главног штаба Србије од 24. и 28. VIII).

[140] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 68.

[141] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 48.

[142] Зборник, том I, к«>. 11, док. бр. 51.

из Доње Лоиушње предале 12. бригади (њих 80) и да су недићевско-четничке јединице напале Бугаре да би их разоружале, пошто је бугарска влада прекинула борбу са савезничким снатама, па је ова вест још више убрзала напад на Власотинце. У вези са таквом ситуацијом, штаб дивизије наређује напад на Власотинце, и то по дану.[143] На основу овог наређења бригаде су добиле следеће задатке:

Дванаеста бригада из рејона Козила, требало је да преко Рамног Села и Бољара до 13 часова избије у рејоне Бегово браниште и Власотиначки виногради и да одатле напада Власотинце, а једним батаљоном да напада из рејона с. Брезовице.

Десета бригада требало је да из рејона Г. и Д. Лопушње дође до села Јастрепца и Орашја и да одатле напада град.

Осма је требало, преко с. Сејанице и Тупаловаца, да једним батаљоном надире према Грделици и да је по могућству заузме. Ако у томе не успе, треба да поседне положаје у рејону Тупаловаца и одатле обезбеђује напад 10. бригаде на Власотинце. Са 2. батаљоном у рејону с. Прилепца и Гложана требало је да поруши гвоздени мост на Јужној Морави ради одсецања Власотинца од Лесковца.

Напад је почела тачно у предвиђено време, у 13 часова, само 10. бригада. Она је успела да продре до првих кућа у Власотинце и до саме реке Власине. Недићевско-четничке снаге нису давале јак отпор и чак су се неки делови почели повлачити коритом Власине према Конопници. У тако повољној ситуацији десило се оно што нико не би очекивао. Дванаеста није почела напад, па је непријатељ све своје снаге усмерио према 10. бригади. У том периоду је 8. бригада наишла у селу Козаре на четничку бригаду Власинског четничког корпуса са преко 500 људи. То је омело нашу бригаду да стише на време у рејон Гложана ради рушења моста. У таквој ситуацији Немци упућују у помоћ својим савезницима у Власотинце један покретни одред са неколико тенкова и моторизоване артиљери-

[143] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 69.

је. Непорушени мост на Јужној Морави омогућио им је да брзо дођу у рејон Власотинца и то баш у најкритичнијем моменту. Својим продором у Власотинце окупатор је појачао одбрану, а дејством артиљерије нанео осетне губитке 10. бригади која је морала да се повуче изнад Власотинца.[144]

На интервенцију штаба дивизије, штаб 12. бригаде прешао је у напад тек када је пао мрак. Овај напад је подржала и 10. бригада, али је непријатељ средио редове и одлучио да брани Власотинце по сваку цену. Напади бригада који су трајали до 2 часа 29. VIII, ниоу присилили непријатеља да напусти положаје, те је штаб дивизије наредио да се бригаде повуку, како не би било узалудних жртава и трошила се муниција које није било довољно.

У овом нападу дивизија је имала 3 погинула и 15 рањених. Непријатељски губици познати су само на одсеку напада 8. бригаде. Убијено је 15 и заробљено 25 четника.[145]

Дејства у првој половини септембра 1944.

Главни штаб Србије је својом директивом бр. 3 и наређењем од 28. VIII 1944. поставио Двадесет другој дивизији следеће задатке која их је примила после 29. VIII 1944.[146]

1) Разбити главне недићевско-четничке снаге и окупаторску и недићевско-четничку власт.

2) Спровести општу мобилизацију на територији дивизије.

3) Преговарати са бугарским гарнизонима (јединицама) уз услове: да пређу на страну НОВЈ под команду Главног штаба Србије и да садејствују нападима једи-

[144] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[145] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (операцијски дневници 10. бригаде и 1. батаљона 8. бригаде). Овим четницима је командовао по злу чувени Тодоровић Чеда Аким.

[146] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 48 и 63.

ница НОВЈ на немачке и четничке снаге. Уколико то не прихзате, треба их разоружати и отпремити у Бугарску.

4) После преговора са бугарским јединицама, одмах приступити овладавању градовима у којима оу Бугари представљали главну снагу.

5) Позвати све четничке штабове да се ставе под команду Главног штаба НОВ и ПО Србије и да ступе у редове НОВЈ, позивајући се на указ краља Петра од 25. VIII којим је распуштена „Врховна команда југословенске војске у отаџбини".

6) На добивеном сектору који обухвата територију од Јужне Мораве и Нишаве до бугарске границе и Пчиње, 22. дивизија својим дејством има да обезбеди формиран>е корпуса најмање од две дивизије.

7) Да формирањем нових партизанских одреда покрије читаву територију.

8) Формирању и раду позадинских војних власти поклонити велику пажњу — формирањем дивизијске војне области припремити формирање корпусне војне области.

9) Питање одржавања везе оа НОВ Бугарске у овој ситуацији постављено је пред 22. дивизију као посебно важан задатак.

Поред ових задатака, јединице Двадесет друге дивизије требало је да помогну политичким организацијама у раду на терену и обезбеде рад позадинских установа.

Када се штаб дивизије, после напада на Власотинце, суочио са добијеним задацима, морао је, због хитности и важности шихове, да усмери свој рад и дејства бригада. Штаб је схватио да су му најхитнији задаци преговори са бугарским јединицама и ликвидација недићевоко-четничких анага и ту је усмерио своје снаге, не запостављајући ни остале задатке. Сам штаб, с обзиром на место свог боравка (Добро Поље — Вус), повео је преговоре са штабом граничног батаљона у Крушевици. Истовремено је наредио да бригаде на својим секторима ступе у преговоре са бугарским

јединицама и ганизонима.[147] Штаб 8. српске бригаде преговарао је са јединицом у Грделици, штаб 10. бригаде са командом гарнизона у Предејану, Пиротски одред са командиром граничне чете у ЈБуберађу, команда места у Кални са штабом бугарског батаљона на Тумби, а команда Пиротског војног подручја са командом гарнизона у Пироту.

Команда Врашског војног подручја, Окружни народноослободилачки одбор за округ Врање и чланови Окружног комитета партије за округ Врање на челу са Александром Трајковићем су прешварали са штабом 29. пеш. дивизије у Врању, чланови Среског комитета у Бујановцу са штабом бугарског батаљона у Ристовцу, команда места у Маоурици са командама бугарских гарнизона у Сурдулици и Владичином Хану.

Сви ови прелиминарни преговори, сем неколико изузетака, били еу без резултата. Штабови бугарских јединица су прихватали преговоре, али су изјављивали да не могу прећи на страну НОВЈ и водити борбу против немачких снага, нити могу дозволити разоружање јер чекају наређење од своје владе. Тражили су да чекамо док добију наређење и захтевали да их не нападамо, а да и они заузврат неће нападати.[148] Овим одуговлачењем губило се драгоцено време.

У исто време бугарске окупационе власти преговараде су у Нишу са представником немачког војног команданта Јушистока о преузимашу гарнизона од немачких јединица, а немачки војни представник у Софији је преговарао са бугарском владом о проблему немачких снага у Бугарској и повлачењу бугарских једи-

[147] Зборник, том I, књ. 20, док. 167, Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. 3; к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и Архив Србије фонд ПКС бр. 543; Архив ВИИ, к. 232, фасц. 4, док. бр. 1; к. 181 — фасц. 5, док. бр. 19.

[148] Ни једна јединица нијо прешла на страну НОВЈ, сем код 12. бригаде 80, а 150 у рејсну Враша и код 8. српске бригаде код Грделице, него је чак потпуковник Арабов Христа „Варнилија" стрељао упућене парламентарце у Влад. Хану. Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 112, Архив ВИИ, к. 1053 фасц. 3, док. 5 Архив Србије ПКС бр. 467, Архив ВИИ, к. к. 3—3/7 спискови ратних злочинаца Државне комисије за утврђивање ратних злочина.

нида из Србије. Немачка команда је тежила да извуче своје јединице и материјална средства из Бугарске, а бугарска влада је тражила да повуче своје јединице из Србије комплетне и са наоружањем. Ти преговори су текли нормално и без тешкоћа, уз узајамно разумевање све док СССР није, 5. септембра, објавио рат Бугарској, а тада су се ствари заоштриле. Немачке снаге у Нишу заробиле су команданта 1. бугарског корпуса и његов штаб, прекинуле телефонске и радио-везе са Софијом. Том приликом су заробиле и неколико команданата дивизија чије су јединице биле стациониране у Србији.[149]

Иако је рок за прелазак бугарских јединица на страну НОВЈ био 2. септембар 1944., претовори су ипак настављени касније. Штаб дивизије је предвидео да разоружа Бугаре, па је у том смислу одредио секторе дејства бригада. Осма српска добила је задатак да дође у рејон Врања и она је из рејона Црне Траве кренула 2. септембра, а 4. септембра била у Кривој Феји, спремна за дејство према Врању да би спречила повлачење бугарских јединица са оружјем преко Бесне кобиле.[150] Дванаеста бригада добила је задатак да пређе у рејон Бабичке горе и да са тих положаја обезбеди разоружање бугарских јединица које буду покушале повлачење са оружјем из Ниша и Прокупља.[151] Десета бригада добила је задатак да затвори правце повлачења: Владичин Хан — Сурдулица — Власина — Клисура и Предејане — Црна Трава — Стрезимировац и Лесковац — Власотинце — Тумба.[152]

Одмах по истеку рока за преговоре са бугарским јединицама, 10. српска бригада напала је бугарски гарнизон 2. IX 1944. у Грделичкој клисури и Мачкатици.

[149] Архив ВИИ, к. 183, фасц. 2, док. 13 изјава потпуковника Ворхаузена и дневник команде Југоистока АВИИ, НАВ. Н. Т. 311, 188/1196 о преговорима бугарске владе и немачких представника.

[150] Архив Србије фонд ПКС бр. 624.

[151] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 121, (наређење штаба 22. дивизије).

[152] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 121 и Архив ВИИ к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и к. 1051 — фасц. 1, док. бр. 10.

Напад није успео јер су се бугарске јединице браниле из својих утврђења исто као и раније.

Ради извршења постављеног задатка 22. дивизија је била развучена на преко 100 км. У таквој ситуацији Главни штаб Србије на предлог заменика команданта Главног штаба, наређује Двадесет другој дивизији да пошаље једну бригаду северно од Ниша да би извршила притисак на непријатељски гарнизон у Нишу са севера.[153] Ово наређење дивизија није могла да изврши, јер су бригаде тек дошле на своје терене, а са њима није било радио-везе, сем са 8. српоком која је била на најјужнијем делу дивизијеког терена.

Дванаеста бригада се, кад је прешла на Бабичку гору, сукобила са четничким снагама код села Ступнице 4. IX 1944. и у тој борби заробила 180 људи, међу којима и команданта 2. нишке четничке бригаде. Напад на недићевско-четничко упориште у Власотинцу штаб Двадесет друге дивизије је моментално одложио, док се не реши питање повлачења бугарских јединица.

Трећи задатак, мобилизација и прихват новог људства, његово наоружавање и формирање нових јединица, представљао је тежак и обиман посао. Почетком септембра, на терену дивизије било је само у Пиротском одреду око 1.000 нових бораца, а 4. IX, у целој дивизији преко 2.000, углавном без оружја. Брига око добијања оружја била је стална преокупација штаба дивизије.[154] Према наређењу Главног штаба Србије, бригаде је требало поггунити борцима тако да свака има преко 1.000 бораца. Због тога је у 10. и 8. орпској бригади дошло до формирања и четвртог батаљона.[153] Дивизија је нарасла на преко 3.000 људи, али је било много ненаоружаних. Формирањем Бабичког и Масуричког одреда створени су услови за прикупљање нових бораца и из рејона Бабичке горе, Заплања, Мас-^-

[153] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 3, и Зборник I. књ. 11, док. бр. 93, стр. 226.

[154] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 68, 112 и 121 и Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 3.

[155] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 „Хроника 8. бригаде", стр. 123.

рице и Владичиног Хана. Од Пиротског одреда који је нарастао, формирана је 1. пиротска бригада.[156]

У овом времену великих и обимних задатака, Двадесет друга дивизија добила је велики број кадрова од Главног штаба Србије. Та попуна је била корисна, али је кроз попуну дивизије дошло и до непотребних смена војно-политичког кадра дивизије.[157]

[156] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 112, АВИИ к. 1342, Ф. 1, док. бр. 2

[157] У писму ПК Србије, упућеном ЦК КПЈ, поред осталог тврди се да је људство у јединицама НОВЈ у Југоисточној Србији присилно мобилисано... Архив института радничког покрета Београд док. 9 ЦК КПЈ бр. 231. Писмо в. д. политичког комесара Главног штаба Србије, а ранијег политичког комесара Главног штаба, Моме Марковића, још је оштрије. У том писму се тврди да је Партија слаба у војсци, да се слабост огледа у разлабављености јединица. Дезертерство у тежим ситуацијама је редовна појава. Војно-политички кадар, нарочито нижи, цео је слаб. Командири чете су на нивоу бораца и непроверени. Однос према народу слаб, има крађе. Војска носи обелсжје јединица тек формираних од масе народа... Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/25) и к. 1051, фасц. 5, док. бр. 4-3. Архив ВИИ к. 234, фасц. 1, док. 2/21. Арх института радничког покрета Београд, фонд ук. код. бр. 379.

После овакве оцене, уследиле су и знатне персоналне промене у јединицама 22. дивизије, те је за новог команданта постављен Ратко Софијанић, који је кратко време био командант 24. дивизије (око 40 дана). Команданта 8. српске бригаде заменио је капетан Никола Звицер. Према наређењу Персоналног одељења Главног штаба Србије, у јединицама 22. дивизије извршене су и ове промене: У 8. српској бригади, за заменика команданта постављен је Петар Станковић Љуба дотадањи в.д. командант 15. српске бригаде. У 3. батаљону 8. српске, на место команданта Владимира Арисановића Вељка, постављен је поручник Милан Ћатић, а за политичког комесара 2. батаљона 8. бригаде, на место Светислава Алексића постављен је Ђорђе Галић. У 3. батаљону, за политичког комесара батаљона, на место Милета Станковића Доктора постављен је Стеван Келечевић. За команданта 2. батаљона 8. српске бригаде постављен је Божо Качавенда водник, а за заменика команданта водник Душан Родић.

У 10. српској бригади постављен је за заменика команданта Раде Цветковић дотадашњи начелник штаба 8. српске бригаде. За команданта 2. батаљона, на место Јована Стошића Богдана постављен је заставник Никола Баста. За команданта 3. батаљона, на место Љубе Трајковића постављен је ггоручник Исидор Козодеровић. У овој бригади, на место политичког комесара 1. батаљона Душана Мишића Јевре постав-

У наређењу штаба Двадесет друге дивизије о смени војно-политичког кадра у бригадама јасно се види како је кадар замењен механички, без анализа и консултација. У 8. бригаду су послата два руководиоца за политичке комесаре батаљона, да их штаб бригаде распореди по свом нахођењу. Једног политичког комесара батаљона је штаб дивизије већ раније поставио у ту бригаду. Штабу бригаде није ништа друго остало него да смени још двојицу комесара батаљона, јер је морао да изврши наређење штаба дивизије. Иста ситуација је и у другим бригадама.

Међу важним задацима које је Главни штаб Србије поставио Двадесет другој дивизији био је и — веза са НОВ Бугарске. Крајем августа 1944. године, на територију дивизије стигао је Стерија Атанаеов Виктор (а пре њега Благоје Иванов Баја Иван још априла 1944) из СССР преко Врховног штаба и Главног штаба Србије, односно Македоније. Обојица су имали директну везу са Георги Димитровом у Москви и преко њега се обезбеђивало да совјетаки авиони бацају оружје за бугароку народноослободилачку војску. Оружје је бацано на Добро Поље, Вуси, где је био и штаб Двадесет друге дивизије. У периоду великих промена у Бугарској, штаб те дивизије је непосредно сарађивао еа свим руководиоцима НОП Бугарске који су се налазили на терену Црне Траве и Лужнице. Преко њих је одржавана веза и са Софијом. У преговорима са бу-

ђен је Милан Рунић; уместо политичког комесара 2. батаљона Дмитра Кашпића Иван Пушоњић; на место политичког комесара 3. батаљона Стојан Ђорђевић Шуца. За заменика команданта 1. батаљона постављен је водник Миливоје Тица и за помоћника политичког комесара 3. батаљона Ђорђе Мацура.

У 12. српској бригади, за заменика команданта бригаде, на место Драгомира Станковића Нишавца, постављен је поручник Миле Дробац, за команданта 1. батаљона, на место Добривоја Цветковића Ћире водник Вукосав Нинковић. За команданта 2. батаљона на место тешко рањеног Стратије Ђикића постављен је заставник Ђорђије Стричевић, за заменика команданта 1. батаљона Ђорђе Родић, а за заменика команданта 3. батаљона Милан Ђилас.

За помоћника пол. ком. 2. батаљона постављен је Душан Ђушић на место погинулог Тихомира Стојановића, а за помоћника политичког комесара 3. батаљона Милан Новаковић на место погинулог Божидара Најдановића Гане.

гарским окупационим јединицама, свуда где се пружила могућност, учествовали су и другови из НОВ Бугарске.

Тежња је била да бугарске окупационе јединице пређу на страну НОП Бугарске. Поред тога, они су од добијеног наоружања почели да формирају 1. софијску партизанску дивизију. За команданта дивизије је постављен Славчо Трнски, за политичког комесара Здравко Георгијев, а за начелника штаба Стерија Атанасов Виктор. Ова дивизија је 9. септембра кренула са територије Калне и Лужнице према Софији.[138]

Штаб Двадесет друге дивизије стално се суочавао са проблемом наоружавања новопристиглих бораца. Пошто су западни савезници затезали са слањем оружја, Главни штаб Србије је преко војне мисије Црвене армије тражио и добио извесну количину оружја из СССР које је такође спуштено на Добро Поље.[159]

У то време ситуација се брзо мењала. Преговори са бугарским окупационим снагама у Србији ни на једном месту нису дали позитивне резултате; свуда су бугарски фашистички официри успевали да тактиком одуговлачења добију у времену.[100] Напади после одређеног рока за преговоре нису дали резултате. У таквим условима је дочекан 5. септембар, дан објаве рата СССР монархофашистичкој Бугарској. Бугарска влада је одмах наредила окупационом корпусу да се повлачи из Србије.[161] Јединице окупационог корпуса концентрисале су се у рејоне Лесковца, Дољевца и Ниша ради повлачења, а 29. пеш. дивизија се та-

[158] Зборник, том I, II док. бр. 123, Архив ВВИ к. 1051, фас. 5, док. бр. I и књига „ПОХОДЂТ на запад" — спомени 1Дерго Атанасов" -— Дврржавно военно издателство, Софин — 1946, стр. 10 и 11 (у даљем „ПОХОДЂТ на запад" стр)

[139] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 135 и 112 и Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 3.

[160] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 116 и Ослободилачки рат народа Југославије стр. 287, 2. књига.

[161] Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 2, стр. 287—288. Формално је ова влада наредила још 29. августа, али је и даље одржавала пријатељске везе са немачким снагама и омогућавала им да преузимају гарнизоне од њих; чак је за сигурније повлачење окупационог корпуса, у рејон Прокупље—Ниш упутила 6. дивизију, а 36. пук у рејон Врања.

кође прикупљала и припремала за повлачење. Штаб Двадесет друге дивизије, установивши да се ноћу 4/5. септембра повукао штаб граничног батаљона из Крушевице, оценио је да је почело опште повлачење бугарских снага из Србије и због тога је наредио 10. и 12. бригади и Пиротском партизанском одреду, да предузму све како би онемогућили повлачење ових снага са оружјем преко територије Двадесет друге дивизије.[1в2] Штаб дивизије је сву пажњу концентрисао према Бабичкој гори, Заплању, Свођу, Бабушници и сектору Бела Паланка — Пирот, те је и 10. бригаду оријентисао ка том правцу. Та оријентација је била правилна, али је запостављена територија врањске котлине, те су се снаге из Грделичке клисуре и Оурдулице у току ноћи 5/6. септембра прикључиле снатама у Владичином Хану, а 6. IX су дошле у рејон Брања.

Бугарске окупационе снаге (главнина 27. и 6. дивизије и делови 22. бугареке дивизије) повлачиле су се 6. септембра преко Заплања. Дванаеста српска бригада која се налазила на Бабичкој гори, није напала велику колону бугарских јединица у току марша од Душника преко Равне Дубраве јер је заробљени пуковник командант артиљеријског пука 27. дивизије, обмануо штаб наше бригаде. Тај напад је извршен, и то на заштитницу колоне, тек ноћу 6/7. септембра у рејону Модре стене и Грнчара. Напад није донео резултате.

Десета српска бригада која је у току 6. IX прегруписала своје батаљоне, није стигла у рејон Свођа када оу се бугарске енаге на том правцу извлачиле. Пиротски одред и 1. пиротока бригада су напали и ослободили гарнизон Љуберађу у току 6. септембра.[16®]

Бугарске јединице које су се повукле из рејона Јужне Мораве, зауставиле су се у Лужници (15. пук. 6. пешадијеке дивизије у Бабушници), а у Пироту 27. пеш. дивизија. Из овог рејона се нису све јединице повлачиле. Ту еу преговарале са командантом 1. пи-

[162] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 121 и АВИИ к. 1051, фасц. 1, док. бр. 10.

[163] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 3, (депеша 22. див. од 7. IX) и к. 1051, фасц. 1, док. бр. 10.

ротске бригаде у Бабушници и командом Пиротског војног подручја и ОК Пирота. Прихватиле су сарадњу са НОВЈ, али формално. Њима је ситуација изгледала неизвесна, па су желели да остану мирни. У овом рејону имали оу врло јаке снаге, те се нису плашили малих снага НОВЈ у рејону Бабушнице и Пирота. Ишчекивали су развој догађаја у Бугарској, па се због тога нису даље ни повлачили. Прихватили су да јединице НОВЈ и наши органи власти уђу у градове. Тако су градови Пирот и Бабушница ослобођени од окупаторске власти.[164]

Пошто су Бугари, 6. септембра, напустили Предејане и Цеп, у ове градове су ушле јединице 10. српске бригаде и команде места из Црне Траве, али их је истог дана избацила на кратко једна немачка моторизована колона која се пробијала кроз Грделичку клисуру.[165] Ову колону је при излазу из Грделице сачекао један батаљон 13. бригаде и нанео јој велике губитке.[180]

Осма српска бригада која је добила наређење да дође у рејон Лебана, прешла је ноћу 5/6. септембра комуникацију баш када је наишла немачка моторизована колона. Сутрадан 6. еептембра, када је бригада била у селу Белановцу, штаб дивизије је послао ново наређење да не иде у Лебане. Зато се ноћу 6/7. вратила на десну обалу Јужне Мораве и распоредила батаљоне на положаје Превалац—Врбово и Грамађе са за-

[164] Министерство на народната отбрана, генерален гцаб--военнонаучен отдел „Отечествената воина на БЂЛгарин 1944——1945", том втори, боините деиствин на бглгарската народна армил през ПЂрвин период на отечествената воина, Државно военно издателство, Софин — 1963, ст. 22.

После преговора, командант 27. пеш. бугарске дивизије издао је наређење за садејство са НОВЈ. Према наређењу, требало је то садејство ускладити, а нарочито при затварању правца од Беле Паланке према Пироту. Оно практично није имало никаквог ефекта, јер је тога дана (9. IX) када је наређење издато бугарска монархофашистичка влада је капитулирала и место ње дошла отечестевнофронтовска влада.

[163] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1 док. 2—20, (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[166] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 144, (У борби 7. сптембра са овом колоном, батаљон 13. бригаде заробио је 10 војника и једног немачког официра).

датком да спрече повлачење бугарских јединица преко тих положаја у Бугарску. Бригада није установила да је тога дана 29. пеш. дивизија прикупљала своје јединице у рејону Врања. Једна група Бугара која је покушала да се повуче преко Криве Феје, разоружана је.[167]

Почетком септембра, команда Врањског војног подручја је од својих команди места формирала три батаљона ради уласка у Врање, Владичин Хан и Сурдулицу. Један батаљон је био у рејону Варденика, други у рејону Јелашнице и трећи у рејону Лукова са командом Врањског војног подручја.[168]

Пчињски партизански одред се тада налазио у рејону Ристовца. Ујутру седмог септембра откривено је да се јединице 29. дивизије повлаче из Врања према Бујановцу. Команда Врањског војног подручја, са својим батаљовом, командом места Врање и органима власти, ушла је у Врање.[169]

Истог дана је штаб 8. српске бригаде обавештен да су се бугарске јединице повукле из Владичиног Хана, а да су немачке јединице од Сурдулице и Белог Поља ушле у то место. На основу овакве ситуације, штаб 8. српске бригаде доноси одлуку да ноћу 7. септембра нападне Владичин Хан. Пред само свануће 8. IX бригада је успела да савлада отпор слабијих снага Немаца и ослободи то место. Истог дана су јаче снаге окупатора пошле из Белог Поља у помоћ Владичином Хану и на путу уништиле обезбеђење бригаде (12 бораца убијено). Својим 1. батаљоном бригада је одбила овај противнапад, продужила према Сурдулици и напала Бело Поље, где је водила борбу и 9. IX до 19 часова.[170] Масурички партизаноки одред и батаљон команде места Масурица, ослободили су Сурдулицу 7. IX 1944.

[167] Хроника VIII бригаде, страна 142, Зборник 1/20 док. бр. 167.

[158] Зборник, том I, књ. 20, док. 164, (писмо ОК Врање ПКС).

[189] Хроника VIII бригаде, стр. 143 и Врањски гласник књ. II, стр. 133 за 1966. г.

[170] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 178, Врањски гласник, књ. II стр. 134 за 1966. годину.

Бугарска 29. пешадијска дивизија повукла се 8. септембра из Бујановца према Куманову. Осма прешевска бригада (некад је називају Бујановачком), са Пчишским одредом, ушла је истог дана у Бујановац. Истовремено је на Прешево упућен 3. батаљон Прешевске бригаде са командом места Прешево. Овај батаљон није успео да ослободи то место, јер су га преузели албански националисти. Истог дана су албански националисти, са наоружаним тзв. „волунтарима" (добровољцима) потисли бригаду, Пчињски одред и команду места из Бујановца.[171]

Главни штаб Србије са члановима штаба 13. НОУ корпуса (почетак септембра 1944.)

Штаб Двадесет друге дивизије наредио је 8. српској да прекине напад на Бело Поље, одмах дође у рејон Бујановца и протера албанске националисте. Први батаљон те бригаде стигао је у рејон Бујановца 10.

[171] Зборник 8, књ. 4, док. бр. 44, 47 и 48.

септембра и уз садејство Прешевске бригаде, Лесковачког и Пчињског одреда поново ослободио град.[172]

Дванаеста бригада је 9. IX нанела тежак пораз четницима Чегарског корпуса, заробила преко 250 четника и запленила 2 топа и 3 минобацача. Десета бригада је на широком фронту од Мачкатице до Свођа била више на обезбеђивању других јединица,[173] а сам развој ситуације није захтевао ангажовање јачих снага за ослобођење градова из којих се повукла бугарска окупациона војска.

Заузетост штаба Двадесет друге дивизије око многих задатака и разоружавања бугарских јединица довела је до запостављања непријатеља у Власотинцу. Доласком немачких јединица, то место се претварало у јако упориште. То ће представљати главну сметњу за даља дејства те наше дивизије у септембру.

Успешне борбе 23. и 25. дивизије у источној Србији створиле су услове за формирање још једне дивизије на тој територији, (45), а тиме и формирање корпуса. Када оу бугареке окупационе трупе напустиле југоисточну Србију ослобођени су Врање, Сурдулица, Владичин Хан, Бабушница, Пирот, Цариброд и Босиљград, чиме је омогућен још већи прилив бораца у НОВ.Ј. Такав развој ситуације убрзао је формирање новог, 13. корпуса НОВЈ на територији југоисточне Србије. У састав корпуса ушле оу Двадесет друга, нова (46) и привремено Двадесет четврта дивизија. Штаб корпуса који је формиран наређењем Главног штаба Србије од 5. септембра,[174] издаје 7. IX наређење 22. и 24.

[172] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 175, (Операцијски днепник Главног штаба Србије).

[173] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 175 и Архив ВИИ, к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2—20.

[174] Архив ВИИ, к. 181, фасц. 2, док. бр. 49 (наређење стр. пов. бр. 4 од 5. 9.) и к. 1051, фасц. 1, док. бр. 15 (наређење од 5. 9. 1944). Састав штаба корпуса: командант Љубо Вучковић пуковник, политички комесар Васа Смајевић, заменик команданта Живојин Николић, потпуковник, начелник штаба Момчило Полексић, потпуковник, начелник Персоналног одсека Милан Ковачевић, мајор, начелник Обавештајног одсека Стева Ивановић, начелник санитета др Раде Милутиновић, мајор, начелник ОЗНЕ капетан Ива Чиклован Тоза, интендант Нешко Дуловић поручник, шеф епидемиолошког Сидоренко, мајор Цр-

дивизији, у коме понавља задатке које је Главни штаб Србије, својом директивом бр. 3 и наређењем од 28. августа, већ поставио. Двадесет друга дивизија је добила сектор дејетва на десној обали Јужне Мораве, од Бабичке горе па све до Бујановца; Четрдесет шеста сектор леве обале Нишаве у рејонима Ниша, Беле Паланке, Цариброда, Пирота и Бабушнице. Штаб корпуса је наредио штабу Двадесет друге дивизије да упути једну бригаду северно од Ниша у рејон Каменица—Грбавче—Голи врх[175], али штаб дивизије није могао да изврши ово наређење, јер је баш тада дивизија била заузета и око разоружавања бугарских јединица које су се преко њене територије повлачиле, и око поседања градова које су Бугари напустили. Формирањем партизанских одреда (Бабичког, Масуричког, Пчињског и Босиљградског) и раније формирани Пиротски и Цариброски омогућен је прихват мобилисаних бораца које су упућивале команде подручја, те је почело формирање бригада.[176] Долазак нових бораца омогућио је Двадесет другој дивизији да до формирања четрдесет шесте дивизије, поред 1. и 2. пиротске бригаде, формира и 1. и 2. врашску.[177] Недостатак оружја је успоравао формирање бригада које су биле неопходне за преузимање борбених задатака на важним одсецима дејства Двадесет друге дивизије. Због тога је штаб

вене армије, начелник апотек" Вукица Риков и шеф Хируршке екипе Синдив, мајор Црвене армије. (Ови официри Црвене армије били су као саветници повремено у штабу корпуса).

[175] Зборник, том I, књ. 11, док. 135.

[170] Састав штабова ПО који су били под командом 22. дивизије био је: Бабички одред: командант Добривоје Цветковић Ћира, политички комесар Бара Стојановић; Пиротски одред: командант Радосав Јанковић, политички комесар Димитрије Стевановић Нишавац; Масурички одред: командант Љуба Трајковић, политички комесар Јова Манасијевић, заменик команданта Драгомир Станковић Нишовац, Владимир Аризановић Бељко, у штабу заменик политичког комесара Славко Поповић Пчињски: командант Влада Здравковић, пол. ком. Душан Младеновић Маче.

[177] Одлука да се формира 1. пиротска бригада донета је 26. августа, а формирана је 5. IX 1944. Архив ВИИ к. 1051, фасц. 1, док. 10 и к. 1342, фасц. 1, док. бр. 2 Прва врањска формирана је 12. IX (Архив ВИИ к. 1342, фасц. 3, док. бр. 15—1).

те дивизије стално и упорно постављао тај проблем Главном штабу, а касније и 13. корпусу. А и штаб корпуса, у првом свом извештају, поставља то питаше Главном штабу Србије. Због недовољне количине оружја, многи потенцијални борци нису могли да се бла-

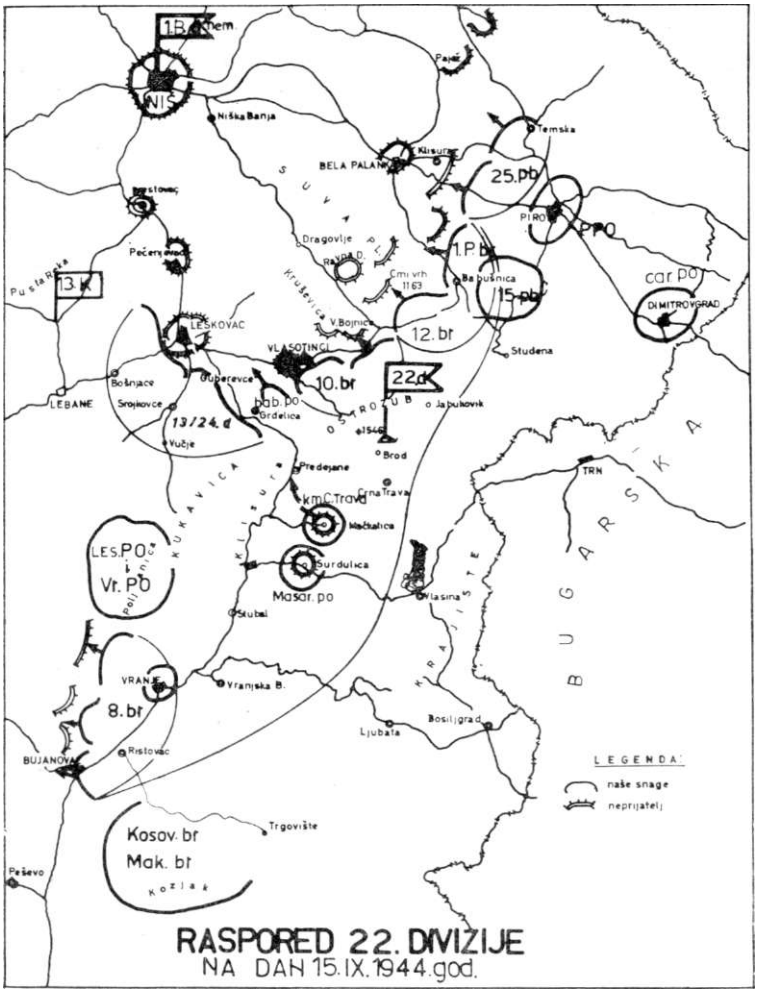

говремено укључе у борбу у најважнијем периоду. С друге стране, због тога је Двадесет друга дивизија била присиљена да држи своје снаге развучене на преко 120 км, те није могла да их концентрише за напад на Влаеотинце од 1. до 10. IX, када су немачке снаге биле слабе, а квислинзи деморалисани. Штаб 13. корпуса, одмах по преузимашу командовања, оценио је улогу Власотинца и значај њетовог ослобођења за дејства према Лесковцу и Нишу. Зато је дао задатак Двадесет другој дивизији да га ослободи.[178] Она није била у могућности да тај задатак благовремено припреми и изврши, што се види из њеног наређења од 10. септембра, односно обезбеђење од продора Немаца према Пироту сматрала је важнијим. Зато су 12. српска и 1. пиротока бригада усмерене ка том правцу.[179] Можда је и због наше несналажљивости окупатор у најкритичнијем периоду организовања одбране Лесковца и Ниша, добио неколико дана у времену, поново дошао у Влаеотинце и учврстио тамошње снаге квислинга.

Двадесет друга дивизија у борби са немачким јединицама

Ослобађањем Врања, Владичиног Хана, Сурдулице,' Пирота и Бабушнице и чврстим држањем слободне територије, Двадесет друга дивизија је онемогућила немачким снагама да поседну линију одбране од Клисуре до Беле Паланке, како је то немачка Врховна команда предвидела после одлуке од 3. септембра о повлачењу армијеке групе „Е" из Грчке. Тада је одлучено да се фронт немачких снага на Балкану скрати и да се постави нова линија одбране (названа „Плава линија") од Скадра преко Скопља, Клисуре (Власинско језеро) и Беле Паланке до Ђердапа.[180]

[178] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 135 и Архив ВИИ к. 1052 фасц. 1, док. 2.

[179] Зборник, том I, књ. 11, док 169 и Архив ВИИ, к. 1342 фасц. 1, док. бр. 2.

[180] Архив ВИИ, к. 70 А. фасц. 1[а], док. 1, (Изјава Лера) „Завршне операције", стр. 62.

Пошто су јединице Двадесет друге дивизије порушиле у Грделичкој клисури, 26. августа, најважнију комуникацију за повлачење немачких онага из Грчке, умногоме је погоршана ситуација немачких јединица. Немачка 4. СС оклопна дивизија која је била хитно упућена у Банат, морала је да мења правац кретања и да своје јединице усмери пругом, долином Ибра. Тиме је уједно спречено довлачење немачких снага на сектор Ниша. Због тога је рејон Ниша, после оријентасања главних снага немачке 1. брдске дивизије према Дунаву, остао без оперативних немачких јединица.[181]

Трећег септембра пристижу први делови 1. брдске дивизије из Црне Горе и Санџака и поседају положаје за одбрану Власотинца—Ниша, преко Беле Паланке, до Дунава[182]. Петог септембра, када је СССР објавио рат Бугарској, немачка команда је предузела мере запречавања у рејону Беле Паланке. Тог дана је 1. батаљон 99. пешадијског пука посео положаје Јаловик — Витановац — Бела Паланка.[183] Истовремено оу Немци ухапсили команданта 1. бугарског окупационог корпуса и команданте дивизије, прекинули све везе овог корпуса са Софијом и разоружали 63. бугарски пук.[184] Тих дана су се из Бугарске убрзано повлачиле немачке онаге и материјал, и то не само неометане од бугарских јединица, него чак и уз њихову благонаклоност. Извлачење је завршено 7. септембра, када је и генерал Снекенбургер, немачки вој^ни представник код бугарске владе, са својим штабом напустио бугарску територију.[185] Шестог септембра су штабу 1. брдске дивизије потчињене школа за обуку у Нишу, и 191. јуришна бригада (самоходна).[186]

[181] „Ослободилачки рат", стр. 81, Архив ВИИ, Микротека НОВ-Н-Т 311—193, 2—280 и изјава Лера (Архив ВИИ к. 70, фасц. 1а, док. бр. 1).

[182] Завршне операције, стр. 81, Архив ВИИ, к. 183, фасц. 2, док. 13—1 и Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—193/109.

[183] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311—193/110 и 200—204.

[184] Архив ВИИ НАВ Н-Т 311—193/200—204.

[185] Архив ВИИ НАВН-Т 311—193/200—204.

[186] НАВ Н-Т 311—193/230—233.

У рејону Ниша је формирана покретна група „Гудеријан" која је требало да продре до Софије и обезбеди држање Бугарске на својој страни, али је развој ситуације то пореметио. Ова група је затим настојала

У ослобођеном граду

да се домогне наоружања бугарске тенковске бригаде која је 5. септембра стигла у рејон Драгомана ради прихвата бугарских јединица које су се повлачиле из Србије. Када је СССР објавио рат Бугарској, ова бритада је добила наређење да се врати у рејон Софије, а тиме је пропао план Немаца да је разоружају.[187]

Критични период за Немце од 1. до 8. IX, после извлачења бугарских јединица, прошао је у ужурбаном затварању најважнијег правца Оофија — Бела Паланка. После извлачења војника из Бугарске, командант 1. брдске дивизије успео је да организује одбрану на белопаланачком одсеку, па одмах затим, 9.

[187] Архив ВИИ, НАВ Н-Т 311—193/230—233 и „Отечествената воина" 1944—1945, стр. 83.

септембра, прелази на организовање одбране нишког сектора те поседа Шљивовички врх (триг. 1256) и Голем врх (триг. 1533), на Сувој планини.

Прва пиротска бригада добила је задатак још 7. септембра од штаба Двадесет друге дивизије да онемогући избијање непријатеља на Суву планину.[188] У исто време, односно 9. септембра, командант 1. пиротске бригаде захтевао је од команданта бугарског 15. пеш. пука 6. дивизије у Бабушници, да садејетвује борби бригаде против Немаца.

Једна немачка јединица, јачине око 250 војника спустила се 10. IX преко Суве планине у село Богдановац, а одатле је пошла ка Завидинцу да би посела положаје у рејону Бојинца и затворила правац Бабушница — Модра стена — Равна Дубрава — Ниш. Ову немачку јединицу је дочекала 10. српска бригада код Завидинца и Присјана и одбацила према Сувој планини. Та бригада је у садејству са 1. пиротском, напала следећег дана на Сувој планини иету немачку јединицу, али је није потисла, јер је тога дана непријатељу стигло појачање у артиљерији и минобацачима, од чијег је дејства 1. пиротска имала губитке.[189]

Десетог септембра је командант 1. брдске дивизије упутио једну колону из рејона Ниша преко Гаџиног Хана према Равној Дубрави да ту поседне положаје за одбрану правца према Нишу. Ова непријатељска колона наишла је на 12. бригаду која је била у рејону Гаџиног Хана после разбијања Чегарског четничког корпуса. 54. брдски батаљон који је сачињавао ту колону, успео је да потисне 12. бригаду, набаци је на Бабичку шру, продужи наступање и 12. септембра избије у рејон села Равна Дубрава и ту се утврди.[190]

[188] Архив ВИИ к. 1342, фасц. 1, док. бр. 1, 4 и 5 и к. 1342, фасц. 3, док. бр. 1 и 2, к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11—2.

[189] Зборник, том I, књ. 11, док. 169, Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. 2, 5 и 6. и 7 и к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2—14 (Операцијски дневник 10. српске бригаде). У овим борбама 10. бригада имала је 11 погинулих, а пиротска, по изјави др Милована Антића, имала је велики број рањених од артиљерије и минобацача.

[190] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311 193/398 Зборник, том I, књ. 11, док. 169.

Истог дана, у оквиру поседања положаја за одбрану сектора Ниша, командант 1. брдске дивизије упућује јаче снате у Лесковац и Власотинце. Оне стижу баш када се Двадесет друга дивизија припремала за други напад на Власотинце.[191] Повољни услови који су се пружали тој нашој дивизији од 1. септембра за ослобађање Власотинца овим су елиминисани.

У таквој ситуацији штаб дивизије сматрао је да су угрожени Пирот и Бабушница, те је 11. септембра издао наређење 1. пиротокој да затвори правац од Беле Паланке и Свођа. Бригада је посела положаје од Братишевца до Линова и Љуберађе. Поред тога, добила је задатак да припреми запречавање комуникације Модра стена — Љуберађа. Уз то јој је наређено да се повеже са 15. бугарским пуком у рејону Беле воде који је држао положаје према Шљивовичком врху.

Повлачење немачких снага из Завидинаца на Сувој планини и повратак окупаторских снага из Власотинца у Лесковац утицао је на штаб Двадесет друге дивизије, па је овај већ 12. септембра обновио наређење 10. и 12. бригади и Бабичком партизанском одреду, да се прикупе у одређеним рејонима за напад на Власотинце.[192]

У вези с тим наређењем, 10. бригада је почела покрет својих батаљона. Први батаљон је 12. септембра кренуо према Шишави и Власотинцу преко Крушевице, а 2. и 3. из рејона Бођинца и Дубраве преко Свођа и Крушевице, 13. септембра. На маршу су непријатељски авиони открили бригаду и нанели јој губитке (1 убијен и 22 рањена борца). Дошавхпи у рејон Власотинца, 10. бригада је посела положаје: Г. Дејан — Рамни Дел — Јастребац — Д. Лопушња, где је 14. септембра формирала 4. батаљон.

Шестог септембра 1944. избиле су на границу Југославије, у рејон Турн Северина, јединице Црвене армије и 13. септембра повезале се са јединицама нашег 14. корпуса. То је имало историјски значај, јер су тиме немачке снаге у Србији доведене у тешку си-

[191] Зборник, том I, књ. 11, бр. 169 и 175.

[192] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1 док. 2—20. (Операц. дневник 10. српске бригаде), к. 1342 фасц. 1, док. бр. 9.

туацију. Овај догађај је штабу Двадесет друге дивизије саопштен депешом Главног штаба Србије 14. септембра која глаеи: „Јуче 13. овог месеца ухваћена веза са Црвеном армијам на правцу Колокочевац — Оршава! УРА. Организујте манифестације у част спајања са Црвеном армијом".[193]

Борци и руководиоци Двадесет друге дивизије дочекали су тај дан еусрета са Црвеном армијом веома срећни. Многима од њих су од 1941. године очи биле упрте према Црвеној армији. Сваки њен успех давао је нову анагу за наставл.ање борбе против заједничкот непријатеља — фашизма. То је било веома важно јер су ее борци југоисточне Србије борили далеко од главнине НОВЈ и Црвене армије у посебно тешким условима и на веома важној просторији за непријатеља. Утолико је радоснији био тај сусрет са Црвеном армијом на границама Југославије.

Улаеком Црвене армије (3. украјинског фронта) у Бугарску, капитулацијом монархо-фашистичке владе и доласком на власт владе Отечественог фронта, створени су услови да се армија укључи у борбу против немачких јединица и тиме спере љага оа лица бугарског народа коју је та армија нанела својим злоделима против српоког, македонског и других народа. Према одлуци Врховне команде Црвене армије, да би се обезбедило прегруписање снага 3. украјинског фронта за даљња дејства преко територије Јушславије, јединице бугарске армије добиле су задатак да поседну бугарско-југословенску границу и затворе правац Ниш —Пирот—Бела Паланка.[194] Између 7. и 13. септембра, у рејонима Бабушнице, Пирота и Цариброда (сада Димитровграда) налазиле оу се јединице бившег I окупационог корпуса у Србији које су се ту задржале без одобрења и знања Врховног штаба НОВ Југославије и Главног штаба Србије. Бугарски генералштаб је на основу наређења 3. украјинског фронта коме је потчињен у оперативном погледу, формирао нов штаб 1. корпуса и упутио га у Пирот ради преузимаша коман-

[193] Архив ВИИ к. 184, фасц. 1, док. бр. 32.

[194] „Београдска операција", стр. 88 и 90.

де над снагама које оу се тамо нашле. То је урађено без знања и одобрења Националног комитета ослобођења Југославије, јединог заступника интегритета и суверенитета Југославије. За команданта корпуса одређен је бивши командант 29. пеш. дивизије која је била као окупаторска јединица у Врању и околини.

Штаб 1. бугарског корпуеа дошао је у Пирот 13. септембра, еамо 4 дана по капитулацији Бугарске 195 хПтаб Двадесет друге дивизије који је тада био у Своћу (Јездина махала), када је извештен о доласку овог штаба, дошао је да установи по чијем је наређењу и одобрењу овај штаб бугарске војеке поново дошао у Србију. Установивши да је то учињено по наређењу штаба 3. украјинокот фронта и да ће се бугарска армија борити на етрани савезника, штаб наше дивизије је прихватио објашњење штаба 1. бугарског корпуса, па је 14. септембра о томе обавестио потчињене јединице.[196]

Прва немачка брдска дивизија је завршила прикупљање својих јединица у рејону Ниша и посела главне тачке одбране нишког раскршћа.[197] 7. СС дивизија је такође била оријентисана ка рејону Ниша, али су је, због угрожености комуникације Краљево — Крагујевац — Београд задржале у Шумадији јединице 1. армијеке групе НОВЈ.

Поновним заузимањем Књажевца, поседањем положаја у рејону Беле Паланке и држањем Власотинца, 1. брдска дивизија је обезбедила нишко раекршће од брзог продора снага НОВЈ и Црвене армије. Правап Бољинце — Равна Дубрава био је затворен 54. батаљоном код Равне Дубраве. Планина Крушевица представљала је кључну тачку на том правцу и од њеног држања завиоио је уепех одбране на правцу Равна Дубрава — Душник — Ниш и Бољинце — Орашац као и Своће — Власотинце. Због тога командант 1.

195 Отечествената воина 1944—1945, стр. 55 и „Поход на Запад" стр. 15.

196 Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 5, док. 1, (У наређењу пол. ком. 22. дивизије 1. пиротској бригади, бугарске јединице се називају савезницима) Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. 8.

107 Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311 193/546—551.

брдоке дивизије доноси одлуху да ову планину поседне јачим снагама и утврди положаје на њој за одбрану ширег рејона Ниша. На основу ове одлуке планиран је подухват, назван „1§е11" (Јеж).[198]

За остваривање овог плана предвиђене су четири колоне које ће дејствовати концентрично. Прва моторизована колона, са тенковима и артиљеријом, требало је да напада преко Власотинца долином реке Власине до Свођа. Друга колона, борбена група „Не1с" (3. батаљон 98. брдског пука 1. брдске дивизије) да напада 10 км североисточно од Лесковца (Орашац, Гуњетина, Тумба (к. 808); трећа, борбена група „Бос1еГ", 54. (брдски) ловачки батаљон, ојачан школом за обуку из Ниша) правцем Равна Дубрава — Д. Присјан — Загорски рид — Вилин рид (к. 670) — Висока чука (к. 808) Цакманово — Вел. Бољинце, а четврта колона (1 чета 1. батаљона 99. брдског пука) да напада са Суве планине преко Богдановца — Остатовице на М. Бољинце и Модру Стену. Напад је предвиђен за 14. септембар 1944.[199]

У том периоду су се бригаде Двадесет друге дивизије (10. и 12. са Бабичким партизанским одредом) припремале за напад на Власотинце и налазиле се у следећим рејонима: 10. бригада на десној обали Власине од села Горњег Дејана преко Рамног Дела и Брезовице до с. Јастрепца; 12. бригада у рејону села Завидинаца — Присјана и В. Бољинца и Бабички партизански одред у рејону села Орашца — Пискупова и Липовице.[200] Пиротска бригада налазила се на положајима око села Провађеника, Модре Стене, Бабушнице и Линова. Пиротски одред је био у рејону Пирота (Држина). Пчишски партизански одред је два дана раније прерастао у 1. врањску бригаду која је формирана у селу Буљесовцу. Масурички партизански одред прикупљао је у рејону Сурдулице нове борце, од којих ће се ускоро формирати 1. сурдуличка бригада.

[198] Архив ВИИ, НАВ Н-Т 311—193/546, 576, 603 и 642.

[199] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—193, 603 и 642.

[290] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. 2—15.

Царибродски партизански одред је био у Цариброду и касније ће прерасти у 1. царибродску бригаду.-[01]

Приликом повратка из Пирота, 14. септембра 1944., штаб Двадесет друге дивизије добио је обавештење да је непријатељ јачим снагама (око 3.000 војника) кренуо преко Суве планине — Равне Дубраве и Бабичке горе. Зато је одмах наредио штабу 12. бригаде да из рејона Присјана—Завидинаца пређе на десну обалу Власине у рејон Лукачеве махале и Горњих ораха и да Бабички партизаноки одред из рејона Орашца—Пискупова пређе у рејон Д. Лопушње ради поседања положаја за одбрану. У вези са оваквом ситуацијом, штаб дивизије издао је и 1. пиротској бригади наређење да са 15. бугарским пуком дејствује према Сувој планини.-[02]

Сутрадан (15. септембра) је штаб Двадесет друге дивизије издао ново наређење 10. и 12. бригади и Бабичком партизанском одреду за напад на Власотинце ноћу 16/17. септембра.[203] У наређењу се наводи да у Власотинцу има само 400 недићеваца, у Конопници око 500 четника, а о немачким снагама наводи се само да су у рејону Равне Дубраве, да се укопавају и постављају топове, што значи немају намеру да пређу у напад. Очигледно је да обавештајна служба ове наше дивизије није познавала оитуацију и намере непријатеља.

Када је штаб дивизије послао наређење бригадама за напад на Власотинце, немачке јединице које су учествовале у подухвату „1§е1" прешле су у напад. Изненађене јединице наше дивизије прихватиле су борбу са положаја на којима оу се нашле. Десета бригада

[201] 2. пиротска формирана је 19. IX, 1. сурдуличка 23. IX, 1. царибродска 25. IX и 1. власотиначка (од Бабичког ПО) 22. IX (к. 1342, фасц. 4, док. бр. 3; к. 1342, фасц. 3, док. бр. 15—1; к. 1342, фасц. 2, док. бр. 9; к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11—2).

[202] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 3, док. бр. 1 и к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11—2.

[203] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 51, (ово наређење потписали су нови политички комесар дивизије Драгослав Ђорђевић Гоша и нови начелник штаба дивизије мајор Јован Ђурић. (До 15. IX, за 11 дана, измењен је читав штаб дивизије).

је са десне обале Власине ватром из пешадијског наоружања тукла моторизовану колону која је продирала реком од Власотинца.[204] Остале непријатељске колоне су без борбе наступале на својим правцима.

Четврта колона која је избила у Модру Стену, наишла је на отпор 12. бригаде у рејону Језера (к. 699). Све колоне су избиле у рејон Свођа и Модре Стене 16. IX у поподневним часовима. Овладавши планином Крушевицом, непријатељ се истог дана почео утврђивати на Високој чуки (к. 808) и Завидинцима. Он је постигао свој циљ заузимањем и поседањем положаја на планини Крушевици и тиме затворио правце: Бабушница—Равна Дубрава — Ниш и Бабушница — Свође — Власотинце.

После повлачења дела непријатељских јединица ка Нишу, штаб Двадесет друге дивизије је сматрао да су остале слабе снаге у рејону Завидинаца и Суве планине, те наређује 1. пиротској бригади да пређе у напад 17. IX у 5.00 часова.[205] Да би извршила тај задатак бригада је поставила својим батаљонима задатак да нападну непријатеља и то: 1. батаљон правцем Модра Стена—Дубрава—Завидинци; 2. правцем Брестов Дол — Остатовица — Присјан и 3. правцем Линово—Богдановац—Крчимир. Задатак батаљона је био да одбаце непријатеља са положаја код Богдановца, Остатовице и Завидинаца и протерају га преко Равне Дубраве ка Нишу.[206] Штаб Двадесет друге дивизије уједно је наредио 12. бригади да нападне непријатеља на Високој чуки (к. 808) и да тиме садејствује 1. пиротској. Наређење 12. бригади издато је 17. IX у 8.30 часова, два и по часа касније нето што је 1. пиротска требало да пређе у напад. Дванаеста бригада је почела напад око 12 часова.[207] Када је кренула у напад, Пиротскз је наишла у рејону Завидинаца на организовану од-

[204] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20. (У овим борбама 10. бригада је имала два погинула и 6 рањених бораца).

[205] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 68.

[206] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. бр. 12, 15 и 16.

[207] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 68.

брану непријатеља и ту је заустављена. Такође је наишла и 12. српска на јаку одбрану на Виоокој чуки. И поред неколико покушаја да потисне немачке снаге, није успела.

Поседајући Високу чуку и Завидинце, непријатељ је затворио правце према Нишу и тиме допунио своју организацију одбране нишког раскршћа, па је уједно и угрозио коришћење комуникације Пирот—Бабушница—Свође—Власотинце.

Пошто није знао намере непријатеља, а забринут за обезбеђење позадине, штаб Двадесет друге дивизије донео је одлуку да пређе у одбрану. На оенову ове одлуке, штаб је издао наређење бригадама у коме је одредио одсеке одбране.[208]

Прва пиротска посела је линију: к. 778 — Рудине — Богдановац — Брестов Дол — Модра Стена; 12. бригада: Језеро (к. 699) — Јездина махала—с. Пажар — с. Горњи Дејан; 10. бригада линију: Горњи Дејан—с. Рамни Дел—Брезовица—с. Јастребац; Бабички партизански одред остао је као резерва у рејону с. Д. Лопушње.

После ослобођења Оурдулице, Владичиног Хана и Предејана, у руднику Мачкатица и Белом Пољу (поред саме Сурдулице) остала су немачка упоришта која су обезбеђивала рад радника и флотације у Белом Пољу. Ту је било 600—700 немачких војника, око 200 албанских плаћеника и око 1.200 италијанских заробљеника. У Мачкатици је било око 600 немачких војника и 500 албанских плаћеника.[209] Непријатељско упориште у Белом Пољу нападали су 8. бригада и Масурички партизански одред, али без успеха. Упориште Мачкатица нападао је 3. батаљон 10. бригаде 5. септембра, али га није ликвидирао.

[208] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. бр. 16 и фасц. 5, док. бр. 2/12 (наређење за прелазак у одбрану издато 18. IX) и к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11 (Операцијски дневник 1. пиротске бригаде).

[209] Зборник, том I, књ. 12, док. 146, 152 и 200. (Подаци у овим документима су различити, али је цифра приближна).

После рушења моста и пруге у Грделичкој клисури, Немци су од јединица 191. јуришне бригаде из Лесковца, инжињераца и других формирали одред који је требало да поправи мост и пругу у Грделичкој клиоури.[210]

Овај одред је пошао на извршеше задатка тек 7. септембра, сутрадан пошто је последња немачка колона из Скопља прошла Грделичком клисуром. Приликом наступања овог одреда од Лесковца ка Грделици, 3. батаљон 13. бригаде сачекао га је у Копашници и у борби која је трајала читав дан, непријатељски одред је одбачен према Лесковцу и онемогућена му је оправка моста и пруге.[211] Одмах после овог неуспеха издато је наређење 1. брдској дивизији да продре до рудника Мачкатице и Белог Поља и отвори Грделичку клисуру. У наређењу команданта 1. брдске дивизије речено је да не очекује садејство са правца Куманова јер је то немогуће. Пошто је 1. брдска дивизија била заузета у то време поседањем положаја око Ниша, извршавању овог задатка је приступила тек 17. септембра, након подухвата „1§еП".[212]

Пре овога је наређено немачкој посади у руднику Мачкатица да напусти рудник и пробије се у Лесковац. Ова посада је пошла у пробој 15. септембра (наређење добила 13. IX). При пробоју, ову колону је дочекао 3. батаљон 13. бригаде и нанео јој тешке губитке.[213] Само два дана после овог пораза, једна колона 1. брдске дивизије пошла је у правцу Белог Поља ради отварања Грделичке клисуре. И њу је дочекао на улазу у Грделичку клисуру 3. батаљон 13. бригаде и у борби која је трајала читав дан 17. септембра, вратио је у Лесковац, онемогућивши је да изврши задатак.[214] Тако су пропала два покушаја отварања Грделичке клисуре.

[210] Архив ВИИ, НАВ Н-Т 311—193/341 и 271.

[211] Зборник, том I, књ. 12, док. 78.

[212] Архив ВИИ, НАВ НТ 311—193/413.

[213] Архив ВИИ, НАВ Н Т 311—193/624. (По немачким подацима убијен је 61 и рањен 21 Немац, а по нашим убијено је 90 и 5 заробљено). Зборник, том I, књ. 12, док. 78.

[214] Зборник, том I, књ. 12, док. 205.

Борбе Двадесет друге дивизије у рејону Бујановгц! и други напад на Власотинце

Бујановац је ослобођен 8. IX 1944. када је бугарска окупаторска дивизија напустила ово место. Сутрадан (9. IX), 12. прешевску (негде се зове Бујановачка), Пчињски, Врањски и Лесковачки партизански одред напао је 4. албански пук из Гњилана уз помоћ вулентара (добровол>аца) Албанаца—наоружан народ из оближњих села.[215] Ове непријатељске снаге успеле су да истерају јединице НОВЈ из Бујановца. Почела је тешка борба око Бујановца и на гребену изнад Честелина. Због овакве ситуације, штаб Двадесет друге дивизије наредио је 9. септембра 8. српској бригади која је била у рејону Владичиног Хана и Сурдулице, да одмах дође код Бујановца и протера непријатеља, што је она и учинила, и оа поменутим партизанским одредима поново ослободила Бујановац. Савезници Немаца — албански националисти — не мирећи се са поразом, напали су 8. српску бригаду у Бујановцу и поново заузели Бујановац. Настале су тешке свакодневне борбе око тог града, јер је та раскрсница путева представљала за окупатора друпи отвор за повлачење из Грчке преко Косова.

Када је формирана 46. дивизија је преузела сектор Врања и Бујановца. Последња борба 8. српске бригаде око Бујановца који је неколико пута прелазио из руку у руке, била је 19. септембра и тада је нанела албанским издајницима тешке губитке.

У истом периоду када су вођене борбе око Бујановца било их је и на такозваној српско-турској граници од Горњег Вртогоша до Св. Илије (Честелина). Албански издајници у служби Немаца угрожавали еу нападима Врање које је ослобођено 7. IX 1944. Они су запалили и опљачкали село Честелин. Осмој бригади и

[215] Под руководством министра унутрашњих послова квислкншке албанске владе Џафер Деве и других реакционарних снага, под називом „II призренске лиге", формиран је штаб под називом „Омладински комитет за одбрану Косова" који води борбу против снага НОВЈ и успева да заведе Албанце и гурне их у борбу, на страни фашизма.

осталим јединицама било је строго забрањено да у албанским селима врше ма какве одмазде и паљења. У овим борбама је 1. батаљон 8. бригаде нанео непријатељу велике губитке.[210]

Новостворена ситуација на територији Двадесет друге дивизије, доласком бугарских снага и формирањем нове, Четрдесет шесте дивизије, омогућавала је штабу Двадесет друге да лакше гточне офанзивна дејства, посебно ослобађање Власотинца. Зато је њен штаб одлучио да поред Власотинца, истовремено нападне и непријатељска упоришта на Високој чуки (к. 808) и Завидинцима.[217] О својој намери је известио штаб 13. корпуса 20. IX у 7 часова.[218] Оцењујући активност Двадесет друге дивизије, немачке онаге из рејона Високе чуке (808) врше испад преко реке Власине у правцу села Свођа — Златићева — Дејана. Уз велике напоре, 12. српска бригада и 2. батаљон 10. бригаде успели су да врате непријатеља преко Власине. Тај испад је и четврти пут пореметио план напада Двадесет друге дивизије на Власотинце. Извесног утицаја на промену времена напада имало је и наређење 13. корпуса од 20. IX којим се тражило да се у току дана смени са положаја Модра Стена— Линово 1. пиротска бригада и упути у састав Четрдесет шесте дивизије[219], што је ангажовало снаге 12. бригаде и удаљило их од напада. И у оваквој ситуацији штаб дивизије одлучује да изврши планирани напад на Власотинце само 10. ерпском бригадом. На овакву одлуку је утицало

[2,6] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 175 и 200, том 7, књ. 3, док. бр. 47 и 48, том 7, књ. 4, док. бр. 44 и Архив ВИИ к. 1053 фасц. 5, док. бр. 3. (Само 8. српска бригада убила је 76 албанских издајника. У борбама око Прешева погинуо је командант 12. прешевске бригаде Иљо Брзевски. Прешево су непријатељи држали све до 16. XI 1944. Међу последњим је ослобођено од окупатора и његових слугу. У Прешеву је у току борби око Куманова и Бујановца био штаб немачке 11. пољске ваздухопловне и 22. гренадирске дивизије.

[217] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 57 и Архив ВИИ 1342, фасц. 3, док. бр. 1.

[218] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 2, док. бр. 10.

[219] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 4, док. бр. 3 и 4. 1051, фасц. 5, док. 2.

то што су, према процени штаба, у Власотинцу биле доста слабе снаге квислинга (360 недићеваца и 300 четника са 12 пушкомитраљеза и 2 минобацача). Потцењен је непријатељ, а није био схваћен значај Власотинца за даља борбена дејства и као главни ослонац непријатеља у одбрани Нгапког раскршћа. На основу таквог става дати су задаци 10. бригади за напад на Власотинце. Она је напала град са три батаљона, док је четврти био у резерви. 12. бригада је са два батаљона вршила демонстрагивни налад на немачко упориште на Високој чуки (к. 808), а са два батаљона (2. и 3) преузела је положаје 1. пиротске бригаде. Бабички партизански одред који је имао 200 наоружаних бораца, од 800, колико их је укупно имао, био је на обезбеђењу једним батаљоном код Грделице[220] и у рејону села Кукавице, а другим нод села Гложане.

На основу оваквог задатка штаб 10. бригаде је донео одлуку да 3. батаљоном нападне из рејона Бољаре комуникацијом преко Манастиришта у правцу кафане „Солун". Тај батаљон је делом снага затварао излазе из града према Шишави и Црној Бари. Другим батаљоном нанао је од Јастрепца на Власотинце правцем основна школа — црква према центру града. Први батаљон је из рејона села Орашја, преко лесковачког пута и гробља, напао град Власотинце. Почетак напада био је одређен за 21. IX у 21 час. Напад 10. бригаде подржавала су два топа 75 мм и 3 минобацача. Четврти батаљон који је углавном био без оружја, као бригадна резерва, налазио се у селу Д. Јлопушња.

Напад је почео по плану. Непријатељска обезбеђења која су била око града, брзо су савладана и потиснута према центру. На правцу 2. батаљона у основној школи и цркви забарикадирали су се граничари (ших око 80) и давали јак отпор, чиме су везивали снаге 2. батаљона. Први батаљон и остали делови Другог допрли су до центра града где се непријатељ утврдио у згради среског начелства, дома културе и другим

[220] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 96, 149 и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и ч. 1051, фасц. 1, док. бр. 10.

околним зградама и није дозвољавао приетуп центру града.

Покушај да се дејством топова приеиле четници и граничари на капитулацију није уопео. 3. батаљон није успео да савлада упоришта непријатеља на улазу у град. Борба око утврђених зграда протегла се до свануђа уз велики утрошак муниције. Овом приликом нису коришћени „џонбули", јер за њих није било граната. Када је већ свануло, 10. бригада била је присиљена да се повуче на полазне положаје.[221]

Напад није успео. Требало је нападати јачим снагама. Није обављена детаљна припрема него се напало доста површно. Све је препуштено штабу 10. бригаде који је имао само један дан за припрему. Нису правилно искоришћени топови као оруђе за непосредно гађање, што би имало утицаја на држање непријатеља у зградама.

У периоду од 1. септембра недићевци и четници били су у тешкој ситуацији која се огледала у њиховим многобројним писмима упућеним штабу Двадесет друге дивизије, НОО и енглеској војној мисији.[222] Иако су знали да им се приближава крај, ипак су гајили наду да ће их западни савезници спасти. То се најбоље види из писма упућеног НОП у Црној Трави, у коме група грађана предлаже да се град Власотинце не напада него да ее проглаои „неутралним" и када се окупатор отера, да се онда реши питање власти, а дотле да уговор о ненападању града гарантује енглеска војна мисија. Један од најзагриженијих непријатеља НОП, командант недићезског граничног одреда у Влаоотинцу, капетан Богдановић, био је толико дрзак да је у писму позивао штаб те наше дивизије да пређе на „њихову" страну и напуети Тита. Он је, поред тога, упозоравао НОП у Црној Трави да се одбеглим породицама из Доброг Поља не сме ништа десити и да ће у противном предузети репресалије.[223]

[221] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. 2—20. (Операцијски дневник 10. бригаде).

[222] Архив ВИИ, Ч к. 100, фасц. 6, док. бр. 6, 7, 8 и 9.

[223] Архив ВИИ, Ч к. 100, фасц. 6, док. 6, 7 и 8.

После напада на Власотинце 21/22. IX 1944. четнички командант јужноморавске групе јуришних корпуса мајор Младеновић, похвалио је штаб граничног одреда у Власотинцу и штаб Власинског корпуса за изванредну борбеност показану у борби против јединица НОВЈ.[224]

Тако се завршио и други напад на Власотхшце, а јединице Двадесет друге дивизије биће присиљене, само неколико дана касније, да са много више снага па и жртава ослободе овај град и отворе пут ка Лесковцу и Нишу.

[224] Архив ВИИ, Ч к. 100, фасц. 3, док. бр. 46.